

**SOSYAL, SİYASİ VE EKONOMİK YÖNÜYLE
LİBYA (1951-1969)**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH**

Abdulmunem Ali Masoud ALRİTEEMİ

**Danışman
Doç. Dr. Recep ARSLAN**

SOSYAL, SİYASİ VE EKONOMİK YÖNÜYLE LİBYA (1951-1969)

Abdulmunem Ali Masoud ALRİTEEMİ

Doç. Dr. Recep ARSLAN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Aralık 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	11
ARCHIVE RECORD INFORMATION	12
KISALTMALAR	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR	14
BİRİNCİ BÖLÜM	15
GİRİŞ	15
1.1. Libya'nın Coğrafi yapısı.....	15
1.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nden Önce Libya	16
1.3. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya	17
1.4. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	27
NÜFUS	27
2.1. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi Öncesi Libya Nüfusu	27
2.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya Nüfusu	28
2.3. İtalyan Hakimiyeti Dönemi'nde Libya Nüfusu	29
2.4. Bağımsızlık Dönemi'nde Libya Nüfusu	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	33
LİBYA'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR.....	33
3.1. Osmanlı Hâkimiyeti Öncesi Libya'da Eğitim ve Kültür	33
3.1.1. Medreseler.....	34

3.1.2. Camiler	35
3.1.3. Köşeler (Zaviyeler)	35
3.1.4. Dini Okullar	36
3.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Eğitim ve Kültür.....	36
3.2.1. Karamanlı Dönemi'nin En Önemli Okulları.....	38
3.2.2. Osmanlı Hâkimiyeti'nin Son Dönemi En Önemli Okulları.....	40
3.3. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Eğitim ve Kültür	41
3.4. Bağımsızlık Döneminde Libya'da Eğitim ve Kültür	45
3.4.1. Libya'da İlk Üniversitenin Kurulması:.....	45
3.4.2. Erkek ve Kadın Öğretmen Enstitüleri	48
3.4.3. Devlet Öğretmen Enstitüleri.....	48
3.4.4.Özel Öğretmen Enstitüleri.....	48
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	49
LIBYA'DA EKONOMİ VE TİCARET	49
4.1. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nden Önce Libya'da Ekonomi ve Ticaret... 49	
4.1.1. Tarım	49
4.1.2. Avcılık.....	51
4.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Ekonomi	52
4.2.1. Tarım	52
4.2.2. Sanayi	54
4.3. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Ticaret	57
4.4. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Ekonomi ve Ticaret	59
4.4.1. Bank Di Roma.....	59
4.4.2. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Tarım.....	60
4.5. Bağımsızlık Döneminde Libya'da Ekonomi ve Ticaret.....	62
4.5.1. Bağımsızlık Döneminde Libya'da Tarım	63
4.5.2. Petrol.....	65
4.5.3. 1951- 1960 Dönemi Boyunca Trablus Limanı	67
4.6. Libya Ekonomisini Geliştirmek İçin Kurulmuş Kurum ve Kuruluşlar	67
4.6.1. Libya Kalkınma ve İstikrar Ajansı.....	67
4.6.2. Libya Finans Kurumu.....	68
4.6.3. Ekonomik Planlama Komisyonu	68

4.6.4. Yeniden Yapılanma ve Kalkınma İçin Libya Amerikan Otoritesi ve Heyeti.....	68
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	69
LİBYA'DA SİYASİ YAŞAM.....	69
5.1. Bağımsızlıktan Önce Libya'da Siyasi Yaşam.....	69
5.1.1. Omar Al-Muhtar Derneği.....	70
5.1.2. Eski Üniversite.....	70
5.1.3. Ulusal Cephe.....	70
5.1.4. İslami Gençlik Birliği.....	71
5.2. Bağımsızlıktan Sonra Libya'da Siyasi Yaşam.....	72
5.2.1. Krallık Döneminde Libya Hükümetleri.....	74
5.2.2. Libya'daki Monarşi.....	76
5.2.3. Ulusal Meclisin Oluşumu.....	78
5.2.4. Federal Sistem.....	79
5.2.5. Bakanlar Kurulu.....	79
5.2.6. Eyalet Hükümetleri.....	80
5.2.7. 1951 Anayasası.....	80
5.3. Dış Politika.....	82
5.3.1. Libya İngiltere İlişkileri.....	82
5.3.2. Libya Amerika İlişkileri.....	84
5.3.3. Libya Fransa İlişkileri.....	85
5.3.4. Libya İtalya İlişkileri.....	86
5.3.5. Libya Türkiye İlişkileri.....	87
5.3.6. Libya'nın Arap Birliği'ne Üye Olması.....	88
SONUÇ.....	90
TABLolar LİSTESİ.....	92
KAYNAKÇA.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	101

TEZ ONAY SAYFASI

Abdulmunem Ali Masoud ALRİTEEMİ tarafından hazırlanan “SOSYAL, SİYASİ VE EKONOMİK YÖNÜYLE LİBYA (1951-1969)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Recep ARSLAN

.....

Tez Danışmanı, Tarih Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 08/12/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Bayram AKÇA (MSKÜ)

.....

Üye : Doç. Dr. Recep ARSLAN (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Addülazim İBRAHİM (KBÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı : Abdulmunem A.M. ALRİTEEMİ

İmza :

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Libya'nın genel durumu, coğrafyası, ekonomisi, tarihi süreç içerisindeki durumu ve siyasi yapısı ele alınmıştır. Libya'nın 1551 yılında Osmanlı hâkimiyetine girişi ve Osmanlı'nın bölgedeki faaliyetlerine yer verilmiştir. Libya tarihi açısından en önemli olaylardan biri de Trablusgarp Savaşı'yla Libya'nın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıdır. Sömürge arayışında olan İtalya, Avrupalı devletlerin yönlendirmeleriyle Libya'yı kendine sömürge alanı olarak seçmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı süreç ve Trablusgarp savaşı devam ederken Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine iki cephede savaşa devam edemeyeceğini düşünen Osmanlı Devleti, İtalya ile Uşi Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı gibi iki büyük dünya savaşına tanıklık eden ve mücadele sahası olan Libya, bağımsızlık mücadelesinden hiç vazgeçmemiştir. Özellikle Senusilerin bağımsızlık için verdiği mücadeleler ve Libya'nın simgesi haline gelen Ömer Muhtar, bağımsızlık hareketlerinin önderleri olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler ve Fransızlar tarafından idare edilen Libya, ancak 1952 yılında bağımsız bir meşruti monarşi olmuştur. Bu çalışmada 1951- 1969 yılları arasında Libya hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönemde yayımlanmış tetkik eserlerden, önemli isimlere ait hatıratlardan ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerden yararlanılmıştır.

ÖZ

Libya, Kuzey Afrika'da, Akdeniz'in güney kıyısında bulunan bağımsız bir ülkedir. Doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Çad ve Nijer, batıda Cezayir ve kuzeybatıda Tunus ile sınırlanmıştır. Libya'nın nüfusu ülke yüzölçümüne göre küçüktür. Yüzölçümü bakımından dünyada 16. sırada olan Libya'nın nüfusu yaklaşık 6 milyon olup, Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında en geniş sahile sahiptir. Bu sahil, yaklaşık 2.000 km uzunluğundadır. Resmi dil Arapça, dolaşımdaki para birimi dinar ve en önemli şehirler Trablus, Bingazi, Misurata ve El-Baydadır.

Libya Krallığı, 24 Aralık 1951'de Libya'nın bağımsızlığından sonra kurulmuştur. Libya'nın Başkenti 1963'e kadar Trablus ve Bingazi, ardından 1963'ten 1969'a kadar El-Bayda idi. Başlangıçta devlet, Libya Birleşik Krallığı olarak adlandırıldı. İsmi 1963'te "*Libya Krallığı*" olarak değiştirilmiş, federal sistemin kaldırılmasından sonra Libya devleti, merkezi bir yapıya kavuşmuştur. Bu krallık, 1 Eylül 1969'da Muammer Kaddafi liderliğindeki darbeye kadar devam etti. Kral, monarşinin başıydı ve veliaht prensi halefi olarak atayan oydu. Sonuç olarak kralla birlikte önemli bir siyasi güç ortaya çıktı. Hükümetin yürütme aygıtı, Başbakan ve Kral tarafından atanan ancak iki kısımdan oluşan Ulusal Meclis önünde sorumlu bir Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. Bu iki kısım Senato ve Temsilciler Meclisi idi.

1954 yılında Libya'da ilk resmi nüfus sayımı yapıldı ve nüfus sayımı sonuçları 1955 yılında açıklandı. Nüfus sayımına göre Trablus Bölgesinde 1.090.830, Barqah Bölgesinde 290.328 ve Fezzan'da 54.438 kişi vardı. 1964'te ikinci nüfus sayımı yapıldı. Ülkenin toplam nüfusunun 1.559.399 kişi olduğu görüldü. 1968'de nüfusun 1.802.000 olduğu tahmin edilirken, askeri darbeden sonraki ilk nüfus sayımı sonuçları, Libya nüfusunu 2.249.237 kişi olarak gösteriyordu.

Libya birçok ekonomik güçlük ve bütçesinde açıklarla karşı karşıya kaldı. Bu da krallığı dış yardıma bağımlı hale getirmiştir. Krallık, petrolün keşfedilmesinden önce herhangi bir doğal kaynağa sahip değildi ve eğitimli insan gücünden yoksundu. Erkeklerin %72'si ve kadınların %95'i bağımsızlık dönemi başlarında cehaletten

muzdaripti. Krallık, tüm ekonomik zorluklardan dolayı, tarımsal verimi artırmak ve tarım alanını genişletmek için yatırımları teşvik etmeyi umduğu için tarım sektörüne güveniyordu. Bu çalışmada, 1951'den 1969'a kadar Libya üzerine durulmuştur. Çalışmanın amacı Libya ve toplumsal dönüşümlerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Libya, Osmanlı Hakimiyeti Dönemi, İtalyan sömürge dönemi, bağımsızlık.

ABSTRACT

Libya is an independent country located in North Africa on the southern coast of the Mediterranean Sea. It is bordered on the east by Egypt, on the southeast by Sudan, on the south by Chad and Niger, on the west by Algeria and on the northwest by Tunisia. The population of Libya is small compared to the area of the country, as it is about 6 million, which is the 16th in the world in terms of area, and it has the widest coast among the countries bordering the Mediterranean, with a length of about 2.000 km. The official language is Arabic, the currency in circulation is the dinar and the most important cities are Tripoli, Benghazi, Misurata and Al-Bayda.

The Kingdom of Libya was established after the independence of Libya on December 24, 1951 and its capital were the cities of Tripoli and Benghazi until 1963, then Al-Bayda from 1963 until 1969. It was initially called the United Kingdom of Libya until April 26, 1963 when it was modified to the "*Kingdom of Libya*", after the abolition of the federal system that the country came a central. And that kingdom continued until the coup led by Muammar Gaddafi on September 1, 1969, which ended monarchy. The king was the head of the monarchy, and it was he who appointed the crown prince as his successor. As a result, a significant political force appeared with the king and the executive apparatus of the government consists of the Prime Minister and a Council of Ministers appointed by the King, but responsible before the National Assembly, which consists of two chambers, the Senate and the House of Representatives. In 1954, the first official census of the population was conducted in Libya and the results of the census were announced in 1955. According to the census, the Tripoli region was 1,090,830, the Barqah region was 290,328, and Fezzan, was about 54,438 people. Ten years later, the second census was conducted in 1964, when the total population of the country was 1,559,399 people, and in 1968 the population was estimated at 1,802,000 people, while the results of the first census after the military coup showed that the population of Libya was 2,249,237 people.

Libya faced many economic difficulties and a deficit in its budget, which prompted the kingdom to depend on foreign aid. The kingdom did not have any natural resources

before the discovery of oil, and it lacked trained manpower, while 72% of males and 95% of females suffered from illiteracy upon independence. From all the economic challenges, the Kingdom was relying on its agricultural sector, as it hoped to pump investments into it to increase agricultural yields and expand the agricultural area. In this study, a study was conducted on Libya from 1951 to 1969, the aim of which was to examine the issue of the state and social transformations.

Keywords: Libya, the period of Ottoman rule, the Italian colonial period, independence.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	SOSYAL, SİYASİ ve EKONOMİK YÖNÜYLE LİBYA (1951-1969)
Tezin Yazarı	Abdulmunem Ali Masoud ALRİTEEMİ
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. RECEP ARSLAN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	08/12/2021
Tezin Alanı	Tarih Ana Bilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	101
Anahtar Kelimeler	Libya, sosyal, siyasi, ekonomik

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	LIBYA IN SOCIAL, POLITICAL AND ECONOMIC TERMS (1951-1969)
Author of the Thesis	Abdulmunem Ali Masoud ALRÍTEEMÍ
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Recep ARSLAN
Status of the Thesis	Master Degree
Date of the Thesis	08/12/2021
Field of the Thesis	History
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	101
Keywords	Libya, social, political, economic.

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e : Adı Geçen Eser

BCA: : Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Ks. : Kısım

S. : Sayı

s. : Sayfa

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Libya son dönemde Akdeniz siyasetinde ve uluslararası iliŐkilerde dikkate değer önem arz eden bir ülkedir. Bu ülkenin yakın tarihi bu bağlamda önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda bu ülkenin 1951'den 1969'a kadar geçirdiği sosyal, siyasal ve ekonomik aşamalar incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma ile Libya tarihinin yakın dönemi hakkında yapılmıŐ çalışmalara katkı sağlamak hedeflenmiştir. Böylelikle Libya kütüphanesini araŐtırmalarla zenginleŐtirip, kültürel, sosyal ve politik yönlerden 1952- 1969 arasındaki dönemi vurgulamak istenmiştir. Çalışma Ortadoğu coğrafyasında yer alan önemli bir devlet olan Libya'nın yakın tarihine odaklanmıŐ olmasından dolayı önem arz etmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yönteminden yararlanarak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda dokümanlardan, orijinal kaynaklardan, ilgili dönem gazetelerinden ve Libya tarihi ile ilgili kitaplardan faydalanılmıştır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Tez çalışmamızda giriş mahiyetinde Osmanlı Dönemi'nde ve sonrasında Libya'nın genel durumu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın temelini ise 1951- 1969 yılları arasında Libya'nın sosyal, siyasi ve ekonomik tarihi oluşturmaktadır. Bu bağlamda tez coğrafya bakımından Libya, zaman bakımında da 1951- 1969 yılları arasında sınırlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Libya'nın Coğrafi yapısı

Ülke, adını bu ülkeye binlerce yıl önce yerleşen Libo kabilesinden almıştır.¹ Libya'nın başkenti Trablus şehridir, hükümet sistemi temsilidir. Ülkenin ulusal sloganı özgürlük ve demokratik adalet iken, resmi para birimi Libya Dinarı'dır.² Libya, 1.750.000 kilometrekarelik yüzölçümüyle Sudan, Cezayir ve Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nden sonra Afrika'nın dördüncü büyük devletidir. Libya, Kuzey Afrika'da yer almaktadır. Kuzeyde Akdeniz, güneydoğuda Sudan, güneyde Çad ve Nijer, batıda Cezayir ve kuzeybatıda Tunus, doğuda Mısır ile çevrilidir. Libya kıyılarının uzunluğu yaklaşık olarak 2.000 km'dir.³ Libya'nın 2003 yılı itibari ile yüzölçümü 1.759.340 kilometrekaredir. Libya topraklarının onda dokuzu çöllerle örtülüdür. Bu geniş çöl sahasında çöl tiplerinin hemen her türüne ait örneklerle rastlanılır. Libya'da kıyıdağı dar bir kıyı şeridinden içlere doğru fazla girmeyen Akdeniz iklimi ve ülkede çok geniş sahaya yayılan çöl iklimi olmak üzere iki iklim çeşidi görülür. Trablus dağları ile Cebeliahdar'da yağışlar bollaşır. Bu kesimler de senelik ortalaması 600 milimetreyi aşan yağışlar görülür. Güneye doğru yağışlar iyice azalır.⁴

Akarsular bakımından fakir bir ülke olan Libya'da yer altı su şebekesi önem taşımakta ve bundan azami derecede istifade edilmeye çalışılmaktadır. Yer altı suları kıyı kesiminde yüzeye çok yakındır ve kolay çıkartabilmektedir. İç kesimlerdeki çöl alanlarında yer altı suyunun yeryüzüne çıktığı yerler vahaları oluşturur. Yer altı suyunun bol bulunduğu sahra bölgesinden sahildeki verimli arazileri sulamak ve başşehir Trablus ile diğer şehirlere içme suyu temin etmek için 1984 yılında başlatılan Büyük Suni Nehir Projesi büyük oranda tamamlanmıştır. İkliminin sonucu olarak doğal bitki örtüsü de fakirdir. Cebeliahdar'ın Akdeniz'e yani kuzeye bakan yamaçlarında ardıç ve sakız ağaçlarının ağırlıklı olduğu orman örtüsü vardır. Buradan güneye doğru gidildikçe

1 İbrahim Shaker, Libia Bayn Almadi Valhadir, (Trablus: Yaygın Vakfı Yayınları, 1981), s. 22.

2 Mesut Muhammed, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir*, (Trablus: İngiliz Askeri Matbaaa, 1948), s. 16.

3 Ahmet Kavas, "Libya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 174; Shaker, *Libia Bayn Almadi Valhadir*, s. 23.

4 Ahmet Kavas, "Libya", s. 174- 175.

bozkır görünüşü hakim olur. Daha güneyde ise hiçbir bitki örtüsünün olmadığı mutlak çöllere gelinir. Mutlak çöl görünüşü vahaların bulunduğu yerlerde kesintiye uğrar.⁵

Libya'nın başkenti Trablus'tur.⁶ İdari olarak yirmi iki bölüme ayrılmıştır ve diğer büyük şehirleri Bingazi, Misurata, Al-Jufrah, Al-Marqab ve Sirte'dir.⁷ Diğer taraftan Libya üç ana bölgeye ayrılmıştır; Doğu Libya (Barka), Batı Libya (Trablus) ve Güney Libya (Fizan). Bu bölgeler 1951'de tek bir ülkede birleştirildi.⁸

Libya, tarihin büyük bir bölümünden günümüze kadar yabancıların kontrolünde kalmıştır. Libya, antik çağlardan Orta Çağ'a kadar Fenikeliler, Kartacalılar, Yunanlılar, Romalılar, Vandallar ve Bizanslılar'ın egemenliği altındaydı.⁹

1.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nden Önce Libya

Libya'da Taş Devri'ne varıncaya kadar insan varlığının izleri tespit edilmiştir. Yunan hâkimiyetinden sonra, Büyük İskender Libya'yı fethetmiştir.¹⁰ Libya'nın Trablus bölgesine ilk yerleşenler, Fenikeliler oldu. Kartaca, Fenikeliler için başarılı bir yönetim kurumu olmuştu. O zamanlarda Libya bir yandan Yunanistan, diğer yandan Kartacalılar tarafından yönetiliyordu. Sonra Roma tarafından yönetildi, daha sonra da Ptolemaios devletinin yetkisi altında Sirenayka'nın egemenliği altındaydı.¹¹ Zamanla Libya'nın tamamı Roma İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi.¹² Dördüncü yüzyılda Roma İmparatorluğu bölündüğünde, Libya'nın küçük bir bölümü Doğu Roma İmparatorluğu(Bizans)'na bağlıydı, sonra Bizanslılar tüm Libya'yı işgal etti. Ardından, Hz. Ömer döneminde, bölgede Amr Ibn Al-Aas komutasında Arap-İslam fetihleri gerçekleşti.¹³

647'de Ukba bin Nafih önderliğindeki ordu Trablus'u ele geçirdi. Kuzey Afrika'nın fethi 707'de Hassan bin Numan ve Musa bin Nusayr tarafından tamamlandı.

⁵ Ahmet Kavas, "Libya", s. 175.

⁶ Shaker, *Libia Bayn Almadi Valhadir*, s. 24.

⁷ Shaker, *Libia Bayn Almadi Valhadir*, s. 25.

⁸ Hamida Ali, *Almuhtamae Valdavlat Valiastiemar Fi Libia*, (Beyrut: Beyrut Baskı, 1995), s. 45.

⁹ Al-Khatib Muhammad ve Abdullah Odeh, *Tarih Alarab Alhadih*, (Amman: El-Ahliyya Yayın ve Dağıtım Evi, 1989), s. 134.

¹⁰ Miloud Al-Alya, *Şeyh Muhammed Ali Al-Senussi*, (Cezayir: Asour Dergisi, Oran Üniversitesi, 2007), s. 127.

¹¹ Al-Khatib, *Tarih Alarab Alhadih*, s. 136.

¹² Shaker, *Libia Bayn Almadi Valhadir*, s. 25.

¹³ Mesud Muhammed, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'wvlaa Hataa Alvaqt Alhadir*, s. 17.

Tarık bin Ziyad, 711’de İspanya’yı işgal etti ve İslamiyeti güneybatıdan Avrupa’ya taşıdı.¹⁴ Harun Raşid, Kuzey Afrika’da huzur ve güvenlik için, 800 yılında emirlerinden birinin oğlu olan İbrahim bin Ali’yi Libya’ya hükümdar olarak atadı.¹⁵ Abbasi Halifeliği Dönemi’nde Tunus’u yönetecek olan hanedanlığı (800- 909) kurdu. Selahaddin Eyyubi komutasında Kölemen lideri Sharif al-Din Karkuşla, kuzeydeki Trablus, Kervan ve Tunus gibi Afrika şehirlerinden Mısır’a kadar entegrasyon politikasını yeniledi. 1185’te o bölgeden hareket etti ve sonra Trablus şehrini ele geçirdi.¹⁶

Karkuşla ve arkadaşlarının 1212 yılına kadar yürüttüğü seferler ve bölgedeki kontrolünün en önemli sonucu, Oğuzların Kuzey Afrika hareketine katılan kuvvetlerinin daimi varlığı oldu.¹⁷ Oğuz, mücahit hükümetinde “*Al-jouz*” ve “*Al-jazz*” adlı askeri birimler olarak varlıklarını sürdürdü. O günlerden beri Yefrin’de yaşayan Jazz kabilesinin bu askeri birimlerin bakiyesi olması muhtemeldir.¹⁸

Haçlı zihniyeti Libya’da da etkisini göstermiştir. Endülüs’teki İslami varlığın adım adım sona ermesinden sonra İspanyollar, tüm güçleriyle Kuzey Afrika’ya döndü. Kastilya ordusu, Hafsi’nin 1510’da ele geçirdiği Trablus’u istila etti ve halkını kılıçtan geçirdi.¹⁹

1.3. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi’nde Libya

İspanya’ya ait filoların 1510’da Trablus’a saldırması üzerine halk direnmiştir. Buna karşın İspanyolların istilası başlamıştır. Kentin düşmesine rağmen halk, İspanyol istilası karşısında direnişe devam etmiştir. Kuzey Afrika’daki Osmanlı etkisi Yavuz Sultan Selim Dönemi’nde Tajouralıların talep ettiği askeri yardım ile başlatılabilir. Sonrasında Kanuni Sultan Süleyman, 1551’de bölgeye yardım göndermiştir.²⁰ Osmanlı Devleti bölgeye Murad Ağa komutası altında bir askeri filo göndermiştir. Murad Ağa, Tajoura’da mekan seçip güçlü bir direniş merkezi kurdu ve Trablus ile arasındaki yoldaki ulaşımı sağladı¹⁸. Kaptan Barbaros Hayrettin Paşa şehri yeniden ele

14 Khaduri Majeed, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, (Trablus Dar Althaqafat., 1966), s. 73.

15 Miloud, *Şeyh Muhammed Ali Al-Senussi*, s. 130.

16 Kaddoura Zahia, *Tarih Alearab Alhadith*, (Beyrut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya, 1975), s. 442.

17 Khadouri, *Tarih Alearab Alhadit.*, s. 73.

18 Kaddoura, *Tarih Alearab Alhadith*, s. 442.

19 Khadouri, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, s. 74.

20 Al-Khatib, *Tarih Alarab Alhadith*, s. 135.

geçirmiştir.²¹ Ancak İspanyolların karşı saldırılarıyla bu hakimiyet uzun sürmedi, şehrin egemenliğini elde tutma mücadelesi devam etti.²² 32 yıl devam eden bu çatışmanın sonunda Trablus, Kaptan Sinan Paşa, Turgut Reis ve Murad Ağa'nın güçleriyle, 15 Ağustos 1551'de Osmanlı topraklarına katıldı.²³

Fethin ardından Murad Ağa, Trablus valisi oldu (1551- 1553). Murad Ağa'nın ölümünden sonra Turgut Reis (1553- 1565) vali oldu ve ülkenin kıyı kesimi ile çöl bölgesini sosyal, politik ve ekonomik olarak birleştirdi.²⁴ Trablus, Turgut Reis'in iktidarı döneminde barış ve refaha kavuştu. Bugün “Libya” olarak adlandırılan coğrafyada Osmanlı Devleti'nin ayrı ayrı idari merkezleri vardı, Trablus, Bingazi ve Fizan diye adlandırılırlardı.²⁵

Osmanlı yönetimi altında Cezayir, Tunus ve Trablus “*Garb Ocakları*”²⁶ olarak adlandırıldı. Bu ocaklar, büyük bir güç merkezi değildi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nu ve İslam dünyasını savunmak açısından Akdeniz'de bir üs merkeziydi.²⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun Libya'ya ilgisi sivil olmaktan çok askeri amaçlıydı ve bazı kıyı şehirleriyle sınırlıydı. Bu nedenle ülke Osmanlı Dönemi'nde fazla toparlanamadı. 17. yüzyıla girerken, İstanbul'dan Trablus'a gönderilmiş görevliler, dünyada ve Akdeniz'de değişen dengeler karşısında ve dünya ticaretinin kapasite ve değerinin artması ile pozisyonlarını korumakta güçlük çektiler.²⁸ Akdeniz ticaretinin güvenliğini sağlama yükümlülüğü, beraberinde yeni riskler de getiriyordu.²⁹ Arkalarında yeni bir sosyal, ekonomik ve askeri güç olarak ortaya çıkan Dayılar, merkezden daha bağımsız davranmaya başladılar.³⁰ Çünkü buldukları yerde geçici bir

21 Nagy Mahmoud, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, (Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970), s. 13.

22 Şeyh Raafat, *Tarih Alearab Almueasirin*, (Kahire: Rotabrint Yayın Evi, 1994), s. 19.

23 Raafat Abd al-Kerim, *Aleuthmanivn Alearab Fi Shamal 'Afriqia 1516-1916*, (Trablus: Trablus Kütüphanesi, 1960), s. 24.

24 Al-Talisi Khalifa, *Şehri Masal*, (Trablus: Arap Kitap Evi, 1985), s. 110.

25 Al-Talisi, *Şehri Masal*, s. 111.

26 Musa Tayseer, *Aljaliat Alearabiat Alliybiat Fi Aleahd Aleuthmanii* (Trablus: Arap Kitap Evi, 1988), s. 12.

27 Al-Talisi, *Şehri Masal*, s. 46.

28 Riad Zahir, *Shamal İfriqia Fi Aleasr Alhadith*, (Filistin: Kitap Evi, , 1967), s. 13.

29 Russian Ituri, *İturi Alruvsiu, Libia Min Alfah Alearabii Hataa Eam 1911, Taerib Khalifat Muhamad Altilisii* (Fas: Fas Kitap Evi, 1983), s. 55.

30 Al-Dajani Ahmed Sidqi, *Ahadih Ean Alqarn 18/19 m Altarih Alliybiu*, (Trablus: Dar Al-Ferjani, 1965), s. 19.

süre için görevli olarak çalıştıklarını ve üç yıl çalıştıktan sonra başka bir göreve gideceklerini de biliyorlardı. Bu yüzden temsili bir pozisyonda kalmayı tercih ettiler.³¹

1711'den 1835'e kadar Karamanlı ailesi Libya'yı yönetmiş ve ülke yarı bağımsız hale gelmiştir. Yeniçerilerden Karamanlı Ahmed, Trablus'ta idare boşluğundan yararlanarak şehir halkını kendisini hükümdar olarak seçmeye ikna etti ve Halil Paşa liderliğinde kendisine karşı savaşmak için gönderilen birliği mağlup etmeyi başardı.³²

Karamanlı Ahmed, Halil Paşa'yı öldürdü ve Osmanlı hükümeti onu disipline etmek için ikinci bir askeri birlik gönderdi, fakat başarı sağlanamadı. Karamanlı Ahmed sonunda Sultan III. Ahmed'den bir ferman elde etmeyi başardı. Fermanda Ailenin Trablus'ta yönetimde kalıtsal olduğu yazılıydı. Ahmed Bey'e "*Sultanlar Sultanı*" gibi bir ünvan kullanma ayrıcalığı tanındı. Bu da Karamanlı ailesinin Trablus'ta kurulması imkanı tanıdı.³³ Ahmed Bey öldüğünde, korsanları desteklemesiyle bilinen oğlu Muhammed Paşa(1745), onun yerini aldı. Muhammed Paşa, çalkantılı bir dönemde iken İngiltere ile bir anlaşma imzaladı.³⁴ 1795'te Yusuf Paşa, Trablus'un yönetimini devraldı ve seleflerinin korsanlarla ilgilenme planını izledi. Libya, Yusuf Paşa döneminde sarsıntılı bir çok devrime tanık oldu.³⁵ Yusuf Paşa'nın eldeki ordularını çeşitli yönlere gönderme imkanı yoktu. Bu nedenle düşmanları ile çatışmak yerine sık sık barışçıl çözümlere başvurdu.³⁶

Yusuf Paşa'nın asli görevi ordunun harcamaları için gerekli parayı temin etmek idi. Yusuf Paşa, idaresinin ilk üç yılında Batı ülkelerinden 322.000 kuruş borç aldı.³⁷ O zamanlarda bu meblağ çok önemli bir miktardı. Avrupa ülkeleri Fas hükümdarları, Trablus Paşası ve komşuları konusunda fikir değiştirmeye başladıktan sonra,³⁸ Yusuf Paşa, halktan aldığı vergileri arttırmaya başladı.³⁹ Yusuf Paşa iktidarının zayıfladığı bu dönemde mali sorunlar giderek daha karmaşık hale gelmeye başladı. Bu yüzden Libya,

31 Riad, *Shamal İfrıqia Fi Aleasr Alhadit.*, s. 22

32 Al-Khatib, *Tarih Alarab Alhadih*, s. 135.

33 Şeyh, *Tarih Alearab Almueasirin.*, s 71.

34 Khadouri, Majeed, "*Dirasat Fi Altatavur Alsiyasii Libia Alhadithat*", (Dar Althaqafat, 5. Baskı, 1966), s. 73.

35 Al-Khatib, *Tarih Alarab Alhadih*, s.134.

36 Miloud, *Şeyh Muhammed Ali Al-Senussi*, s. 127.

37 Khatib, *Tarih Alarab Alhadih*, s. 136.

38 Shaker, *Libia Bayn Almadi Valhadi.*, s. 25.

39 Muhammed Mesud, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir* (Trablus: Al-Wafa Yayınevi, 1935), s. 7.

giderleri karşılamak için kredi almaya başvurdu. Sonra da krediyi ödemek için yabancı tüccarlardan borç aldı. Yusuf Paşa, kendini kritik bir durumda buldu, bu yüzden gemilerini sattı ve toplarını bakır para basmak için kullandı. Böylece Libya'daki para hileli bir para durumuna düştü.⁴⁰ Karamanlı hanedanının son yılları, Yusuf Paşa hükümetinin zayıflığıyla karakterize edildi. Libya'nın tarihi bu dönemde üç önemli olayla bağlantılıdır.⁴¹ Birincisi Napolyon'un Mısır'a karşı yürüttüğü seferler, ikincisi İngiliz- Fransız rekabeti ve üçüncüsü de Amerika Birleşik Devletleri'nin Libya'nın iç işlerine müdahale etmesidir.⁴²

İngiltere Fransa ile olan rekabeti dolayısıyla Trablus'a ciddi bir ticaret ambargosu uyguladı. İngiltere bu uygulamayı 1802 anlaşması sonrasında hafifletmeye başladı. Sonra iki ülke arasındaki düşmanlık yeniden başladığında, ambargo yeniden uygulandı.⁴³

Amerika Birleşik Devletleri'nin Libya ile ilişkisine baktığımızda Amerikan gemilerinin Trablus Korsanları tarafından saldırıya uğraması 18. yüzyılın sonuna kadar geriye gitmektedir.⁴⁴ 1800 yılında, Yusuf Paşa, Amerika Birleşik Devletleri gemilerinin Libya sularını kullanması dolayısıyla vergi ödemesi konusunda uyardı.⁴⁵ Libya'nın talebine ABD'den olumlu bir cevap gelmeyince, Libya Amekikan gemilerine düşmanca tavır takındı. Temmuz 1801'de Amerika Birleşik Devletleri, Flederfiya ve Prizedent olmak üzere iki muharip savaş gemisini bölgeye gönderdi. 1803'te Amerikan Başkanı, ABD donanma güçlerine Trablus'u kuşatma ve bombalama emri verdi.⁴⁶ Ancak Ekim 1803'ün sonlarında, Libya Donanması Flederfiya gemisini ele geçirdi, mürettebatını esir aldı ve savaş gemisini Trablus Limanı'na götürdü.⁴⁷ Ele geçirilen gemide Kaptan Bainbridge emrinde 308 Amerikalı denizci vardı.⁴⁸ Amerikalılar savaş gemisini geri alamayınca, gemiye sızıp, Libyalıların böyle bir ganimetten memnun olmaması için

40 Khadouri, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, s.74.

41 Nagy, *Tarih Tarabulus Algharbi.*, s. 13.

42 Raafat, *Aleuthmaniyn Alearab Fi Shamal 'Afriqia 1516-1916*, s. 25.

43 Cuhaidar Ammar Afaq, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith.*, (Trablus: Almaktabat Alearabiat, 1991), s. 19.

44 Alter Aziz Sameh, *Al'atrak Aleuthmaniun fi Shamal İfiriqia*, (Beyrut: Lübnan Basım ve Yayınevi, 1969), s. 22.

45 Musa Tayseer, *Aljaliat Alearabiat Alliybiat Fi Aleahd Aleuthmani*, s.33.

46 Al-Tilisi, *Şehri Masal*, s. 23.

47 Misana, Gamiri Misana, *Aliastiemar Al'iislamiu Fi Libya*, (Trablus: Arap Kitap Evi, 1973), s. 55.

48 Russian Ituri, *İturi Alruvsiu, Libia Min Alfah Alearabii Hataa Eam 1911, Taerib Khalifat Muhamad Attilisii*, s. 60.

gemiye havaya uçurdular. Flederfiya savaş gemisinin ele geçirilmesi olayı Amerika Birleşik Devletleri Donanması'nın nüfuzunu büyük ölçüde etkiledi.⁴⁹

Bu süreçte Amerika Birleşik Devletleri, Yusuf Paşa'nın kardeşi Karamanlı Ahmed Paşa'yı Trablus yönetimini verme vaadiyle⁵⁰ ittifak kurmaya ikna etmeye çalıştı.⁵¹ Amerika, onu ajan rolünü oynaması için para ve kadınlarla cezbetti. Amerika Birleşik Devletleri Doğu Libya'yı ve Derna şehrini işgal etmesine rağmen, Yusuf Paşa ve Berberi müttefikleri tarafından yenilgiye uğratıldı.⁵² 10 Haziran 1805'te de çatışmayı bitirmek için bir antlaşma imzalandı.⁵³

İki taraf arasında savaş dört yıl sürmüştü. Trablus Anlaşması ile Amerika Birleşik Devletleri'nin saf altınla üç milyon dolarlık para ödemesi ve yıllık 20 bin dolar vergi ödemesinde anlaşılmıştır.⁵⁴ Amerika Birleşik Devletleri, gemilerini korsanlardan korumak için bu vergiyi 1812 yılına değin ödemeye devam etti.⁵⁵ Bu bağlamda Amerikan Konsolosu 62.000 dolar değerinde altın ödemiştir.⁵⁶

Bu dönemde Avrupa ülkeleri, gemilerine saldıran Afrika korsanlarına son verme zamanının geldiğini anladı. Yusuf Paşa ise, iktidarının zayıflığını fark ettikten sonra egemenlikten vazgeçmiş ve hakimiyeti 1832'de oğlu Ali'ye devretti. Karamanlı Ali, Libya'da Karamanlı ailesinin yok olmasına neden olan inkılaplar yapmıştır.⁵⁷ Ali Dönemi'nden itibaren Libya üzerinde Fransa ve İngiltere arasındaki rekabet arttı. İngiliz Konsolosu Wrington, Trablus'tan Mansheya'ya devrimcileri açık açık destekledi.⁵⁸ Fransız konsolosu da Libya'daki iktidar mücadelelerini etkilemeye çalıştı.⁵⁹

49 Dajani Ahmad Sidqi, *Ahadis Fi Tarih Libya Fi Al-Qarn 18 Ve 19 Miladi*, (Trablus: Dar Al-Ferjani, 1965), s. 39.

50 Riad, *Shamal İfrique Fi Aleasr Alhadith*, s. 14.

51 Al-Tlisi Khalifa Muhammad, *Qisat Madinat Tarabulus Bayn Alrahaalat Alearab Val'ajanib*, (Trablus: Arap Kitap Evi, 1985), s.

29 Al-Zawy Al-Taher Ahmed, *Aelam Libya*, (Beyrut: El-Farjani Kütüphanesi, 1961), s. 28.

52 Al-Madani Muhammad, *Al-Anwar al-Qudsi in Tanwiyat al-Fatih al-Aliyah*, (İstanbul, Anqa Publishing, 2004), s. 11;

53 Francisco Koura, s. 21.

54 Al-Sharif Al-Tayyib, *Al'usus Althaqafiat Fi Libya Fi Aleusur Al'iislamia*, (Beyrut: Al-Fosool Al-Arba'a Dergisi, 2000), s. 40;

Al-Zarkali Khair Al-Din, *Al-Alam*, (Beyrut: Öğretmenler için Bilgi Evi, 1984, 5. Baskı, Bölüm 3), s. 44

55 Alter, *Al'atrak Aleuthmanian fi Shamal İfrique*, s. 33.

56 Cuhaidar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith*, s. 20.

57 Abruchin, *Tarih Libia Fi Aleasr Alhadith Min Muntasaf Alqarn Alsaadis Eashar İlaa 'Avayil Alqarn Aleishrin* (Bingazi: Milli Kütüphane, 2005), s. 55.

58 Freak Muhammad, *Tarih Aldavlat Aleuthmaniat Aleulya*, (Bingazi: Dar Al-Nafaes, 1981), s.41.

59 Freak Muhammed, *Tarih Aldavlat Aleuthmaniat Aleulya*, s.19.

Osmanlı hükümeti Batılı devletlerin Libya üzerindeki faaliyet ve emellerine son vermenin zamanının geldiğini düşündü. 1830'da Cezayir Fransa tarafından işgal edilince Osmanlı, Trablusgarp'ın da işgal edilceği endişesiyle Trablusgarp'ta otorite kurmak istemiştir. Osmanlı 1835'te Çengeloğlu Tahir Paşa komutasındaki ordu ile Trablusgarp'ı ele geçirmiştir. 1839'da Libya'nın devlet merkezine bağlı olduğu ilan edildi.⁶⁰ Fransa'nın Tunus ve Libya'da da emperyal hırslarının olduğu biliniyordu.⁶¹ Bu nedenle Fizan ve Orta Afrika yolunda bulunan kabilelerle yakın ilişkiler kuruldu. Sudan, Senegal ve Sudan- Fas kabileleri arasındaki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için adımlar atıldı.⁶² Ama 1882'de İngilizler Mısır'ı ve ardından Sudan'ı işgal ettiğinde, Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu güvenlik ve istikrar ortamı ağır darbe aldı.⁶³ Bu ortamda Libya büyük bir gelir kaybına uğradı ve merkezden yardım bekledi.⁶⁴

Trablus, 1877'de kurulan Osmanlı Meclisi'ne üç mebus gönderdi.⁶⁵ 1908'de Osmanlı Meclisi'nde Libya'yı temsil eden Sekiz mebus vardı.⁶⁶ Osmanlı meclisinde bölgenin temsil edilmesi bölgede ekonomik, politik ve sosyal hayatta olumlu etkiler gösterdi.⁶⁷ Nitekim Al Senussi üyeleri, Fransız ve İtalyan emperyalizminin yayılmasına karşı çok güçlü bir direniş gösterdi.⁶⁸

1.4. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya

19. yüzyıl sonlarından itibaren İtalya, kendini Libya'nın sahibi gibi görüyordu.⁶⁹ İtalya, Trablus ve Bingazi'de okullar açarak ve misyoner gruplar göndererek hedeflerine ulaşmak için pratik adımlar attı. Diğer taraftan İtalyan Bankası Bank de Rome, Libya'da şubeler açtı ve insanlara kolaylıkla krediler verdi.⁷⁰ Ödemeler gecikince banka ödeme karşılığındaki ipotekli arsalarla sahip oluyordu.⁷¹ İtalyan Konsolosluğu, Libya halkı ve

60 Al-Nayal Muhammed El-Bahili, *Alhaqiqat Altaarikhiat Lilsuwfiat Al'iislamia*, (Beyrut: Najah Yayıncılık ve Dağıtım Kitaplığı, 1965), s. 44.

61 Musa Tayseer, *Aljalat Alearabiat Alliybiat Fi Aleahd Aleuthmanii*, s. 34.

62 Al-Tilisi, *Almaghribi*, s. 47.

63 Riad Zahir, *Shamal İfriqia Fi Aleasr Alhadith*, s. 15.

64 Russian Ituri, *İturi Alruvsu, Libia Min Alfah Alearabi.*, s. 61.

65 Khedouri, *Tarih Libya*, s. 73.

66 Al-Dajani, *Ahadih Ean Alqarn 18/19 m Altarih Alliybiu.*, s. 59.

67 Khedouri, *Tarih Libya*, s. 73.

68 Al-Khatib, *Tarih Alarab Alhadih*, s. 136.

69 Misana, *Aleimarat Al'iislamiat Fi Libia*, s. 29.

70 Cuhaidar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith*, s. 26.

71 Shaker Mahmoud, *Tarih İslam*, (Beyrut: İslam Ofisi, 1988), s. 38.

savunma merkezleri hakkında istihbarat toplayarak merkeze bilgi gönderiyordu. Konsolosluklar, siyasi faaliyetlerde özellikle Trablus'ta ve Bingazi'de İtalyan propagandasının merkezleriydi.⁷² Bu dönemde Osmanlı, içinde bulunduğu koşullar nedeniyle Libya ile yeterince ilgilenememişti.⁷³ Bu da İtalya'nın Libya üzerindeki hırslarını arttırıp uygulamadaki politikasını sürdürmeye teşvik etti. Avrupa ülkelerine gelince, Afrika'da elde ettikleri kazanımlara karşılık,⁷⁴ İtalya'nın daha serbest bırakıldığı bir politika izlediler.⁷⁵

İtalya, Eylül 1911'de Osmanlı'ya savaş ilan ederek⁷⁶ Trablus, Khums, Binazi ve Derna'yı işgal etmek için Libya'ya güç gönderdi.⁷⁷ İtalya'nın savaş bahanesi ise, Osmanlı'nın garnizonunu takviye etmek için Libya'ya asker göndermesi oldu.⁷⁸

Libyalılar, İtalyanlarla çatışmalara girdi ve büyük kayıplara uğradı, ama Libyalılar ülkelerini sonuna kadar savundu.⁷⁹ Al Senussi taraftarları, savaşmak için seferber oldu ve bir çoğu da mücadelede öldü.⁸⁰ İtalyanlar Trablus yakınlarında silahlarını halk üstünde kullandılar. Erkek, kadın, yaşlı ve çocuk demeden herkesi katlettiler.⁸¹ İtalyan komutan, askerlerinin şehri üç gün boyunca vurmasına izin verdi. Böylece masum Libyalıların vurulması askerler için bir eğlenceye dönüştü.⁸²

Osmanlı Devleti, savaşa müdahale etmek için Libya'ya subaylar gönderdi. Davayı ciddiye alan Seyit Ahmed Al- Sharif, Kufra'da ikamet ediyordu ve aynı zamanda Zawiyat Al- Kasur Şeyhi Omar Al- Muhtar ortaya çıktı.⁸³ Bu sırada Barka'yı savunma amaçlı üç askeri kamp kuruldu, Birincisi Marmariyka'da (Barka'nın doğusunda) Halabi Adham Paşa tarafından komuta ediliyordu.⁸⁴ İkincisi Derna'nın güneyinde, Enver Bey

72 Shaker, *Tarih İslam*, s.39.

73 Al-Tilisi, *Almaghribi*, s. 50.

74 Russian Ituri, *Libia Min Alfah Alearabi*, s. 62.

75 Misana Gamiri Misana, *Aleimarat Al'iislatmiat Fi Libia*, s.30

76 Abu Ajila Muhammed Abd al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnbii*, (Beyrut: Al-Wasel Dergisi, 2006), s. 118.

77 Riad Zahir, *Shamal İifriqia Fi Aleasr Alhadith* s.25.

78 Mahmoud Hassan Suleiman, *Libya Bayn Almadi Valhadir*, (Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1962), s. 21.

79 Cuhaidar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith*, s. 27.

80 Alter, *Al'atrak Aleuthmaniun fi Shamal İifriqia*, s. 36.

81 Al-Tilisi, *Almaghribi*, s. 74.

82 Misana, *Aleimarat Al'iislatmiat Fi Libia*, s.31

83 Russian Ituri, *Libia Min Alfah Alearabi*, s.63.

84 Abu Ajila Muhammad Al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnbii*, s.118.

ve yardımcısı Mustafa Kemal tarafından komuta ediliyordu.⁸⁵ Üçüncüsü de Bingazi'de Mısırlı Ali Aziz tarafından komuta ediliyordu.⁸⁶ Libyalıların başarılı olduğu savaşlar arasında Subaylar Savaşı, Al- Kuvaiyya Savaşı Ve El- Fuvaihat Savaşları oldu.⁸⁷ Osmanlı kuvvetleri ile İtalyanlar arasında şiddetli çatışmalar yaşandı.⁸⁸ Fakat, Osmanlı Devleti savaş meydanından çekilmek zorunda kaldı, çünkü Balkan Savaşı kapıdaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, İtalya ile barış anlaşması⁸⁹ yapmak zorunda kaldı ve aralarında Lozan şehrinin Uşi Kasabası'nda Uşi⁹⁰ antlaşması yapıldı. Bu anlaşma ile ülkeler savaşa son verdi.⁹¹ Osmanlı, askerlerini Libya'dan çekti ve Osmanlı Sultanı, Libya halkına tam bir iç bağımsızlık verdiği bir yazı yayınladı.⁹² Yazı, Osmanlı'nın çıkarlarını koruyan bir temsilci ve vali atama hakkını içeriyordu.⁹³ Ama cihadın ulusal lideri olan Seyit Ahmed Al-Sharif, uzlaşmayı kabul etmeme kanısında idi.⁹⁴ Osmanlı kuvvetlerinin Trablus'tan çekildiğini, ancak büyük bir kısmının Aziz Ali El-Masri önderliğinde Barka'da kaldığını belirtmekte fayda var. Halifenin Libya'ya bağımsızlığını verdiği, kaderini belirleme ve kendini savunma hakkının ona bırakıldığı haberi verildi.⁹⁵

İslam alemi savaşın başında Libya tarafını tuttu ve bir çok müslüman toplum para bağışlarında bulundu, bazıları da gönüllü savaşa katıldı. İtalya ile Libya halkı ve gönüllü mücahidler arasında savaş devam etti. Libyalılar, İtalyanlarla göğüs göğüse savaştılar.⁹⁶ Düzenli İtalyan kuvvetleri karşısında Libyalılar, gerilla savaşına yönlendiler ve bu da İtalyanlar için ağır bir darbe oldu.⁹⁷ 1914'ün başlarında, İtalyan komutası, Al Senussilerin elinde bırakılan Jabal Alahdar'a⁹⁸ düzenli olarak yeniden saldırılmayı planladı. İtalyanların amacı kuzeyde Libya'nın büyük bir bölümünü işgal

85 Riad Zahir, *Shamal İfriqia Fi Aleasr Alhadith.*, s.26.

86 Mahmoud, Hassan Suleiman, *Libya Bayn Almadi Valhadir*, s.22

87 Shaker, *Tarih İslam*, s.38.

88 Al-Tilisi, *Almaghribi.*, s.74.

89 Abruchin, *Tarih Libia Fi Aleasr Alhadith Min Muntasaf Alqarn Alsaadis Eashar İlaa 'Avayil Alqarn Aleishrin*, s.56

90 Freak Muhammad, *Tarih Aldavlat Aleuthmaniat Aleulya*, s.42

91 Al-Nayal, Muhammed El-Bahili, *Alhaqiqat Altaarikhia Lilsufiat Al'iislamia*, s.45

92 Nagy Mahmoud, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, s.14.

93 Musa Tayseer, *Aljaliat Alearabiat Alliybiat Fi Aleahd Aleuthmanii.*, s.29

94 Riad Zahir, *Shamal İfriqia Fi Aleasr Alhadith*, s.41.

95 Russian Ituri, *Libia Min Alfah Alearabi*, s. 54.

96 Cuhaidar Ammar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith.*, s. 27.

97 Alter Aziz Sameh, *Al'atrak Aleuthmaniun fi Shamal İfriqia*, s. 33.

98 Shaker Mahmoud, *Tarih İslam*, s. 38

etmekti. İtalya, savaş için büyük harcamalar yapmış ve iç sıkıntılara maruz kalmıştır.⁹⁹ İtalyanların kontrol altına alabildikleri yerler şehirleri aşmıyordu. İtalyanlar, Libya'nın işgalinin ertelenmesini ve ana merkezlerle sınırlandırılmasını öngördü.¹⁰⁰ Böylelikle İtalya büyük oranda Libya'yı işgal etmiştir.

Bu süreçte İngiltere, İtalya ve Al Senussi arasında bir anlaşmaya varıldı.¹⁰¹ Muhammed İdris Efendi, komutası altında olan Alkafra ve Aljaoubub'a bölgelerine gitti. 1919'da İtalya kralının Barka'daki sivil ve askeri işleri denetlemesi için bir vali atamasını şart koşan bir anayasa düzenlendi. Bu durum üzerine şeyhler, yeni müzakerelerin başlatılması gerektiğine karar verdi.¹⁰² 1920 yılında İtalya ile İdris arasında Al Rajma Anlaşması imzalandı. İdris'e Sirenayka Emiri unvanı verildi ve ona hakim olduğu alanı özerk olarak yönetme imkanı verildi. Libya kıyılarının kuzeyi ve Jabal Alahdar'ın bir kısmı İtalyan egemenliği altında kaldı.¹⁰³

1923'te, Barka'da Libyalılar ve İtalyanlar arasındaki çatışmalar yeniden başladı ve 1932'ye kadar devam etti. Çatışmalar şiddetliydi ve Seyyid Omar Al-Muhtar, Barka'da Al Senussi'nin başyardımcısıydı¹⁰⁴. Savaş birlikleri Muhtar'ın gözetiminde aşiretler arasında paylaştırıldı. İtalya, her tarafı işgal ettikten sonra Barka'nın batısına büyük mekanize kuvvetler gönderdi.¹⁰⁵ Bu kuvvetler, insanları öldürdü, komuta merkezlerini vurdu, ekinleri yok etti ve hayvanları öldürdü.¹⁰⁶ 1931'de Seyyit Omar Al-Muhtar tutuklandı ve Bingazi'ye gönderilip hapse atıldı.¹⁰⁷ İtalya, Seyyit Omar Al-Muhtar'ı çabucak yargılamaya başladı ve yargıç onu idama mahkum etti.¹⁰⁸ İtalya, diğer Al Senussi liderlerini de kaçırıp mallarına el koydu. Böylece İtalya, Libya'nın büyük bir bölümünü kontrol altına aldı.¹⁰⁹ İtalya'nın müttefiklere karşı savaşa girdiği II. Dünya Savaşı'nda ise Mısır'daki Libyalılar Libya için mücadele için bir örgütlenmeye gitti.¹¹⁰ İngiltere, Trabluslulara ve Barkalılara yardım etmeye başladı ve Mısır'da gönüllüler için

99 Al-Tilisi, *Almaghribi*, s. 52.

100 Misana Gamiri Misana, *Aleimarat Al'iislatiyyat Fi Libya*, s. 31.

101 Riad Zahir, *Shamal İlfriqia Fi Aleasr Alhadith*, s. 42.

102 Riad Zahir, *Shamal İlfriqia Fi Aleasr Alhadith*, s. 43.

103 Cuhaidar Ammar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith*, s. 28.

104 Alter Aziz Sameh, *Al'atraf Aleuthmaniun fi Shamal İlfriqia*, s. 37.

105 Shaker Mahmoud, *İslam Tarihi*, s. 38.

106 Al-Tilisi, *Almaghribi*, s. 52.

107 Muhammed Al-Sallabi ve Ali Muhammed, *Alharakat Alsanusiyyat Fi Libya*, (Amman: Burniq Basım,1999), s. 28.

108 Russian Ituri, *Libia Min Alfah Alearabi*, s.56.

109 Abu Ajila, Muhammed Abd al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniyyat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnabiyyat*, s. 118

110 Riad Zahir, *Shamal İlfriqia Fi Aleasr Alhadith*, s. 44.

bir eğitim kampı kurdu. Sonunda da, Şubat 1943'te İtalyan askerleri Libya'dan gönderildi¹¹¹

111 Alter Aziz Sameh, *Al'atrak Aleuthaniun fi Shamal İlfriqia*, s. 38.

İKİNCİ BÖLÜM

NÜFUS

2.1. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi Öncesi Libya Nüfusu

Libya nüfusunun ilk kaynakları, eski Arap kabilelerinden ibaretti.¹¹² Bu kabileler, Berberiler olarak adlandırıldılar. Bu topluluklar cahiliye döneminden önce göç eden Arap kabilelerinin bir uzantısı idiler.¹¹³ Bazı yazarlar bu görüşe katılmasa da, genel kanı bu yöndedir. Burada konuşulan dil, köken bakımından Arap dili ile aynı köktendi.¹¹⁴ Libya coğrafyasında Tavaregler de vardı.¹¹⁵ Buradaki topluluklar, 753'te Arap hükümdarına cizye ödemekte iken, aynı yıl neredeyse tüm halk İslam dinine geçmiştir. Libya'daki etnik değişim 12. yüzyılın ikinci yarısında yeni halkların da bölgeye yerleşmesiyle başlamıştır.¹¹⁶ Ancak etnik dönüşüm ağır ilerlemiştir. Türklerin geliştinden önce nüfusun çoğu, Araplar ve göçmenlerin karışımıydı. Onların dışında bölgenin yerlisi olan ve Berberiler olarak bilinen bir toplum daha vardı. Nüfusun büyük bir kısmı, diğerleriyle karışmaktan ve evlilikten kaçındı. Diğer taraftan iki küçük grup, zenci ve Yahudilerden oluşuyordu. Bunların kökenleri Avrupa fetihlerinden öncesine kadar dayanıyordu. Zenci grubu, kervan ticaretiyle bilinen Fenikelilerin çağında bölgeye geldiler ve çoğaldılar. Ayrıca yirminci yüzyılın başında sona eren köle ticaretiyle de geldikleri sanılıyor.

Yahudilere gelince, onlar özel karakterli bir topluluk olarak biliniyordu. 1492'de Granada'nın düşüşüne kadar yerli nüfusla karışmışlardı. Bu tarihten sonra kendilerini soyutlamaya başladılar.¹¹⁷

112 Al-Sallabi, Ali Muhammed, Alsiyarat Aldhaatiat Lizaeimayni, *Muhammad Idris ve Omar Al-Muhtar*, 2015, s. 83.

113 Madi Al-Husseini, *Hayat Vaeasr Muhamad İdris Alsanusi*, s. 200.

114 Al-Za'ni Issa Suleiman, *Mutamar Alkhubara Alearab Havl Mashakil Alsukaan Valtanmiat Vaealaqatiha Bialtanmia*, (Trablus: Vizarat altakhtit valbaht aleilmi, maktab al'ihsa' waltiedad, 1976), s. 200.

115, *Vizarat Aliaiqtisad Alvatanii 1954 Almamlakat Almutahidat Alliybiat*, (Trablus: Sayım Raporu, 1959), s. 7.

116 Al-Saadi Abbas, Alsukaan Alliybiuvn, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal* (Trablus: Obeikan Kütüphanesi, 2003), s. 20; İsmail Ahmed Ali, Altarkibat *Alsukaaniat Al'asasia, Dar Thaqa'fat Alnashr Valtavzie*, (Kahire: Kültür Evi, 1997), s. 41.

117 Al-Kazairi Saad ve Kasim Bassem Muhammed, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, (Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, 2003), s. 15.

2.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya Nüfusu

16. yüzyılın ortalarından itibaren hakimiyeti 350 yılı aşan birinci ve ikinci Osmanlı egemenliği dönemi yaşandı. Karamanlı Hanedanlığı'nın yönetimi de dahil olmak üzere, Araplar, Berberiler, Zenciler ve Yahudilerden oluşan önceki nüfus bileşimine ek olarak yeni bir nüfus sınıfı daha ortaya çıktı. Yeni sınıfın adı Koloğlu idi.¹¹⁸ Bu zümre daha çok bazı kıyı kentlerinde bulunuyorlardı.¹¹⁹ Libya kıyılarındaki deniz operasyonları sırasında bazı Hristiyan unsurlarla karıştılar.¹²⁰ Hristiyan kadın esirlerle evlenmeleri söz konusu oldu.¹²¹

Bugün Libya adı altında toplanan Trablus, Bingazi ve Fizan bölgeleri o dönemde nisbeten birbirlerinden ayrı olup son ikisi Trablus'a göre çok daha sınırlı bir nüfusa ve stratejik/ticari öneme sahipti. Bingazi, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasının ardından kendiliğinden kontrol altına girmişti. Fizan ise, görünüşte bağımsız olmakla birlikte Trablus'taki yönetimi dikkate alıyordu. Fizan, Kervan ticaretini tehdide kalkıştığında hemen cezalandırılıyor, bunun dışında kendi haline bırakılıyordu. Bu geniş bölgede sadece birkaç yüz bin kişi yaşıyordu.¹²²

1850'de Trablus'un tahmini nüfusu 12.000 idi. Misurata 10.000 nüfusa sahipti. Fezzan'ın başkenti Murzuk, 5.000 nüfusa sahipti. Gezgin Hornmann, 1789'da Fezzan nüfusunun 75.000 olduğunu tahmin etmiştir. 1804 yılında Gadames şehrinin nüfusu yaklaşık 6.831 kişiydi¹²³.

Gezgin Nashtajal, Marzuk nüfusunun 1867'de yaklaşık 5.000 olduğunu tahmin etmektedir. Fezzan şehrinde, 1869'da yaklaşık 50.000 nüfus vardı. 1883'te Trablus'un yaklaşık 20.000 nüfusu vardı.¹²⁴

118 Al-Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal.*, s. 20.

119 Ebu Ayyana Fathi, *Aljuğrafia Alsukaniat*, (Beyrut: Arap Rönesans Evi, 1980), s. 10.

120 İsmail Ahmed Ali, *Alsukaaniat Al'asasia, Dar Thaqaft Alnashr Valtavzie*, s. 41.

121 Al-Kikhiya Mansour, *Dirasat Alsukaan Valjuğrafya Fi Kitab Aljamahiria*, s.388.

122 Orhan Koloğlu, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 179-184.

123 Al-Kikhiya Mansour, *Dirasat Alsukaan Valjuğrafya Fi Kitab Aljamahiria*, (Misurata: Dağıtım ve Reklam Genel Evi, 1995), s. 387.

124 Al-Kikhiya Mansour, *Dirasat Alsukaan Valjuğrafya Fi Kitab Aljamahiria*, s. 390.

1908 yılında Trablus'ta sadece 32.000 kişi vardı. Libya'nın toplam nüfusu ise en fazla 600.000 idi. Nüfusun az oluşu, Tanzimat'la başlatılan reformların, burada yavaş ilerlemesinin önemli bir sebebi olarak görülmektedir.¹²⁵

Ahmet Kavas 20. Yüzyılın başlarındaki Trablusgarp hakkında şu bilgileri aktarır:

“Trablusgarp şehrinde 20. yüzyılın başında çoğu tarihi değere sahip 10 cami, 31 mescit, 40 medrese, bir rüşdiye mektebi, 17 sıbyan mektebi, iki kız mektebi, iki tekke, beş zaviye, 20 han, 2.470 ev, 1.100 dükkân, 50 mağaza, dört hamam, 50 kahvehane, bir ateş değirmeni, 72 su değirmeni, iki sabunhane, bir debbağhane, üç eczahane, iki hastahane ve 23 fırın bulunmaktaydı. 1910'lu yılların başlarında nüfusu 18.000'i müslüman, 4.000'i Yahudi ve 3.000'i ecnebi olmak üzere toplam 25.000 civarındaydı. Şehirde ve buraya bağlı yerlerde yaşayan ahali başta Berberî asıllılar olmak üzere Araplar, Tevarikler, Tîbular, Türkler, Kuloğulları, Sudanlılar, Yahudiler ve Avrupalı göçmen Hristiyanlardan meydana gelmekteydi. 1911'de İtalyan işgali sırasında nüfusunun önemli bir bölümü yok oldu. 1951'de bağımsızlığın ardından nüfusu giderek arttı; daha o yıllarda 100.000 kişiye ulaştı.”¹²⁶

2.3. İtalyan Hakimiyeti Dönemi'nde Libya Nüfusu

İtalyan hakimiyeti döneminde Libya şehirlerinde nüfus genel itibari ile Araplar, Berberiler, Zenciler, Yahudiler ve Hıristiyanlardan oluşuyordu. Trablus ve Barka'da İtalyanlar bulunuyordu.¹²⁷ Libya'daki İtalyan nüfusunun artması için İtalya, halkını Libya'ya göç etmeye teşvik etmiştir. İtalyanlar, ülkede göçmenler için yeniden yerleşim projeleri uygulamak için çeşitli yaşam olanakları sağlamıştı. İtalya, ayrıca Libyalıları İtalyan vatandaşlığı almaya teşvik etmiştir. Bu politika ile Libyalıların kimliklerini silmeyi ve İslamın Libya'daki varlığını yok etmeyi amaçlamıştır. 1911'de Libya'nın nüfusu bir milyon olarak tahmin ediliyordu.¹²⁸ Augustine olarak bilinen İtalyan ordusundan bir subay, Trablus ve Barka eyaletlerinin nüfusunu saymaya çalışmıştır. Buna göre Libya'nın batı bölgesindeki Trablus halkının tamamı yaklaşık 570.000 kişiydi. Bu nüfusun 126.000'i yarı göçebe idi. İtalyan hakimiyeti ile beraber Trablus'un nüfusu 29.000'den fazla arttı. Fezzan ve Sokna vahası nüfusunda azalma görülmüştür.¹²⁹

¹²⁵ Koloğlu, *Libya*. s. 182.

¹²⁶ Ahmet Kavas, “Trablusgarp”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 289.

¹²⁷ Wahiba Abdel-Fattah, *Fi Aljughrafya Aldiyughrafiat*, (Beyrut: Arap Rönesans Evi, 1979), s. 12.

¹²⁸ Al-Saati Hassan ve Lotfi Abdel-Hamid, *Aldirasat Aldiyughrafiat*, (Beyrut: Arap Rönesans Evi, 1981), s. 99.

¹²⁹ Al-Mehdi Muhammad Al-Mabrouk, *Aljughrafya Albashariat Alliybia*, (Bingazi: Milli Kütüphane, 1990), s. 139.

1923 yılı itibariyle, özellikle Graziani'nin kumandan tayin edilmesi sonrasında ırkçılığa dayalı bir tasfiye hareketinin sürat kazandığı görülmektedir. Aynı yıl Tunus sınırı bölgesinde ve 1929 yılında Fizan'da var olan bütün direnç kırılmıştır. Ömer el-Muhtâr'ın Sirte'de sürdürdüğü son direniş hareketi de onun esir alınarak 16 Eylül 1931 tarihinde idam edilmesiyle sona ermiştir. Yerli halk çölde tel örgülerle çevrili toplama kamplarında toplanmış ve bu süreçte onbinlerce kişi ölmüştür. 1939 yılında ise Libya'nın İtalyan anavatanı ilân edilmesiyle birlikte, ilk katile olarak 30.000 İtalyan köylüsü Trablus ve Bingazi yakınlarındaki ekim yapılabilir topraklara yerleştirilmiştir. Böylece yerlilerin İtalyanlaştırılmasına da hız verildiği görülmektedir.¹³⁰

İtalyan hakimiyetinin ilk yıllarında Barka, çoğu göçebe ve yarı göçebe olan 200.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Bingazi şehrinde 19.000 nüfus ve Derna'da 10.000 nüfus vardı.¹³¹ Burada Araplar, nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturuyordu. Berberiler, nüfusun dörtte birini geçmedi.¹³² Kuloğlular da 36.000 kişiyi geçmiyordu. Yahudilerin sayısı 16.000'i geçmemekteydi. Libya'da 1931 ve 1936 yılları arasında ilkel bir şekilde iki nüfus sayımı yapıldı. 1931'de Libya nüfusunun yaklaşık 654.716 kişi olduğu ve 1936'da da 750.851 olduğu görülmektedir.¹³³ İki nüfus sayımı arasındaki nüfus artışı oranı %15 civarındadır. Cinsiyete göre erkeklerin kadınlara oranı sırasıyla %109,4 ve %107,5 olmuştur.¹³⁴

2.4. Bağımsızlık Dönemi'nde Libya Nüfusu

Libya'nın bağımsızlık döneminde nüfus Araplar, Berberiler, Yahudiler, Zenciler ve Hıristiyanlardan oluşuyordu. Yunan ve İtalyan topluluğu hariç nüfusunun önceki yapısı aynı kaldı. İtalya, İkinci Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra İtalyanlar Libya'dan çıkarıldı. 1971 yılına gelindiğinde neredeyse tüm İtalyanlar Libya dışına gönderilmişti.¹³⁵

130 Koloğlu, *Libya*, s. 183.

131 Sharaf Abdulaziz Al-Tira, *Jughrafiat Liby*, (Alexandria: Alexandria Kitap Merkezi, 1995), s. 211.

132 Al-Kazairi Saad ve Kasim Bassem Muhammed, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, s. 15.

133 Al-Saati Hassan ve Lotfi Abdel-Hamid, *Aldirasat Aldiymughrafiat*, s. 105.

134 Al-Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal.*, s. 23.

135 Al-Kazairi Saad ve Kasim Bassem Muhammed, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, s. 18.

Yahudi azınlığa gelince, 1948’de İsrail Devleti’nin kurulması ile Yahudilerin bir kısmı Filistin’e, bazıları da Malta ve İtalya dahil bazı Avrupa ülkelerine göç ettiler.¹³⁶ İtalyan işgali sırasında Libya’dan göç eden Libyalılarla beraber, geçim sıkıntısından kıtlık ve kuraklıktan dolayı 1944’te Arap ülkelere göç edenlerin sayısının 30.000 kişi olduğu tahmin ediliyor.¹³⁷ Petrolün bulunmasının ardından Libya’ya Arap göçü olmuştur. Yine Libya’yı önceden terk eden Libyalılar da, geri dönmeye başlamışlardır. Birleşmiş Milletler, Libya bağımsızlığını elde ettikten sonra ülkeye nüfus sayımı için mali ve personel yardımı sağladı.¹³⁸ Nüfus kaydı yapmak amacıyla doldurulacak bir anket yoluyla yapılan 1954’teki nüfus sayımında birçok sıkıntı ortaya çıktı. Özellikle göçebe ve yarı göçebelere belirlemede problemlerle karşı karşıya gelindi. Bingazi ve Trablus hariç ilçe idari sınırlarının olmaması ve ulaşım sıkıntısı gibi sorunlar nüfus sayımını zorlaştırdı.¹³⁹ Başlangıçta kentlerde ve yerleşim yerlerinde evleri sayma ve ardından numaralandırma süreci başladı. 1954 yılının Temmuz ayı ortalarında nüfus sayımı amacıyla hazırlanan anketler dolduruldu.¹⁴⁰ Sonuçlar, toplam nüfusun 1.088.873 kişilik olduğunu gösterdi. Bu sayım üç bölgeyi, doğuyu, güneyi ve Barka eyaletini kapsıyordu. Nüfus sayımına göre toplamda 47.274 yabancı ve 1.041.615 Libyalı nüfus bulunuyordu.

Vahalarda yaşayan Fizan halkının büyük kısmı göçebedir ve hayvancılıkla uğraşır. Yerleşik olanların bir kısmı tarım, bir kısmı da ticaretle meşgul olur. Sudan’dan Akdeniz’e ulaşan en kısa ticaret yolu üzerinde bulunması dolayısıyla Fizan tarih boyunca önemli bir ticari bölge olmuştur. En önemli ticaret merkezleri Zevile, Tragen ve Merzuk’tur. Bu yoldan başta köle olmak üzere fildişi, bakır, deve kuşu tüyü ve kürk gibi mallar Akdeniz limanlarına taşınıyordu. Fizan ise, sadece hurma ve karbonat ihraç ediyordu. Avrupa’nın cam, tekstil ve metal ürünleriyle ilaç ve baharat gibi malları yine aynı yolla Afrika’ya gönderiliyordu. 1959’dan sonra Fizan’da da petrol bulunmasıyla bölge gelişmeye başlamıştır. Fizan, Libya’nın güneyinde yer alan ve ülkeyi meydana getiren Trablus ve Berka’nın ardından üç önemli bölgeden biridir.¹⁴¹

136 Sharaf Abdulaziz Al-Tira, *Jughrafiat Liby*, s. 213.

137 Al-Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal*, s. 23.

138 Al-Kazairi Saad ve Kasim Bassem Muhammed, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, s. 18.

139 Sharaf Abdulaziz Al-Tira, *Jughrafiat Libya*, s. 213.

140 Al-Mehdi Muhammad Al-Mabrouk, *Aljughrafya Albashariat Alliybia*, s. 141.

141 Kemal Kahraman, “Fizan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1996, s. 161- 162.

1964 yılında Libya’da yeni bir nüfus sayımı yapıldı. Nüfus sayımı ikamet yerlerine göre sayılarak, vatandaşların ikametlerinde bulunup bulunmamalarına bakılmaksızın olağan bir şekilde yapıldı.¹⁴² Nüfus sayımı, sürekli olarak aileriyle birlikte ikamet eden ve geçici olarak evlerinin dışında bulunan kişileri, örneğin yolda olanlar, askerler ve öğrenciler ile 31 Temmuz 1964 günü ortasından önce doğan çocukları, yurtdışında aile fertleriyle birlikte ikamet eden Libyalıları ve buna ek olarak geçici veya sürekli olarak Libya’da ikamet eden yabancı topluluk üyelerini kapsıyordu. Sayıma dahil edilmeyen kesim ise Libya’da konuşlanmış yabancı silahlı kuvvetler mensupları, yabancı diplomatlar, kolordu mensupları ve nüfus sayımı yapılan günün gece yarısından sonra doğan çocuklardı.¹⁴³

Sonuçlar Libya nüfusunu 1.564.369 olarak gösterdi. Bunların 1.515.501’i Libya vatandaşıydı. Kadın nüfusu 726.844, erkek nüfusu ise 788.657 kişiydi.¹⁴⁴ Yabancıların nüfus sayısı ise 48.868’e ulaştı. Yabancı kadın sayısı 24.139 ve yabancı erkek sayısı 24.729 olarak görüldü. 1954- 1964 yılları arasında yıllık nüfus artış oranının, toplam nüfusun %3,7’si olduğu tespit edildi. Libyalılar için yıllık %3,8 yabancılar için ise yıllık %0,3 nüfus artışı gerçekleşti.¹⁴⁵ Stabilitate derecesi ile ilgili olarak, Göçebe nüfus, yıllık yüzde 12,4 oranında artış göstermekteydi ve nüfusları 187,792 kişiydi. Yarı göçmen sayısı 143.399 kişiydi ve nüfusları %9.5 oranında artmıştı. Yerleşik Libyalıların toplamı ise 1.184.310 kişiydi.¹⁴⁶ Libya’nın 2000’li yılların başlarında toplam nüfusu ise 7.250.800 olarak kaynaklarda yer almaktadır. Bu rakamın büyük çoğunluğu başkent Trablus’ta yer almaktadır. Nüfus bakımından seyrek bir ülke olan Libya’da nüfus yoğunluğu olarak kilometrekareye dört kişi düşmektedir. Yalnız bu nüfusun ülke yüzeyine çok düzensiz yayıldığı görülmektedir. Nüfusun %90’ından fazlası kıyı kesiminde toplanmıştır. Trablus ve Ahdar Dağlarının nisbeten bol yağış alan yamaçları ile iç kesimlerdeki vaha sahaları da nüfus toplanma alanlarıdır. Libya nüfusunun %97’si müslümandır.¹⁴⁷

142 Al-Saati Hassan ve Lotfi Abdel-Hamid, *Aldirasat Aldiymughrafia*, s. 102.

143 Sharaf Abdulaziz Al- Tira, *Jughrafiat Libya.*, s. 213.

144 Al-Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal*, s. 29.

145 Al-Saati Hassan ve Lotfi Abdel-Hamid, *Aldirasat Aldiymughrafia*, s. 103.

146 Al-Mehdi Muhammad Al-Mabrouk, *Aljughrafya Albashariat Alliybia*, s.143.

147 Ahmet Kavas, “Libya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 174- 179.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBYA'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR

3.1. Osmanlı Hâkimiyeti Öncesi Libya'da Eğitim ve Kültür

Osmanlı öncesi Libya'daki eğitim kurumları genel olarak zaviyelerden, camilerden, medreselerden ve okullardan oluşuyordu. Amaç, İslam kültürünü nesilden nesile aktararak canlandırmak ve korumaktı.¹⁴⁸ Libya'da eğitim ve kültürün yayılmasında bilim adamları büyük role sahiplerdi. Bu bilim insanlarının bazıları Libya'da doğmuş bazıları da yurtdışında doğup sonradan Libya'ya gelip yerleşmişti.¹⁴⁹ Mağrip ve Arap coğrafyasının doğusundan bazı bilim adamlarının bir süreliğine gelip Libya'yı ziyaret etmesi ve Libya'da yaşaması ile Mısır ve Tunus'ta gelişen bilimler, burada bilimin gelişmesine katkı sağlanmıştır.¹⁵⁰ Camilerde yapılan derslerin oturumlarına öğrencilerin katılımı, Libya'da İslam kültürünü yaymanın ve korumanın yollarından biriydi. Bu bağlamda camiler çok büyük bir rol oynamıştır. Çünkü camiler sadece bir ibadethaneden ibaret değildi. Aynı zamanda derslerin ve vaazların verildiği, öğrenciler ve profesörler arasında bilimsel seminerler ve oturumların düzenlendiği bir yerdi. Kelimenin tam anlamıyla camiler bir okul haline gelmişti. Ayrıca camiler, gurbetçi profesörlerin ve yurtdışından gelen akademisyenlerin ikametgâhlarını da içermekteydi.¹⁵¹

Libya'da camilere, zaviyelere ve ribatlara bağlı kütüphanelerde el yazmaları, kitaplar ve kitapçıklar vardı. Bu kitaplar ve el yazmaları, Arap ve İslam kültür mirasının korunmasına ve bu mirasın yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁵² Libya'da bulunan medreseler ve okullar ülkedeki kültürel faaliyette büyük rol oynamıştır ve bunların bir kısmı camilere bağlıydı. Bu kurumların amacı, çocuklara okuma ve yazmayı, Arapça

148 Al-Ansari Ahmed Al- Naib, *Almiah Alnazifat Litarikh Tarabulus Algharbia*, (Trablus: Dar Al- Kitab Kütüphanesi, 1995), s. 25.

149 Al-Negani, *Ebu Muhammed Abdullah bin Muhammed, Rihlat Najani*, (Tunus: Milli Kütüphane, 1960), s. 25.

150 Misrati Mohammed, *Rihlat Hayrb İlaa Libia*, (Beyrut: Beyrut İslam Ofisi, 1965), s. 36.

151 Hassan Al- Zawi, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, (Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, 1968), s. 87.

152 Al Muntasır Halife, *Libia Qabl Vabaed Almahma*, (Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, Libya kitap serisi, Antrenörlük Bakanlığı, 1960), s. 4.

ilkeleri öğretmek, Kuran ve hadisleri ezberletmek ve onlara İslam hukukunun ilkelerini öğretmektir.¹⁵³

Ribatlar, Libya sahili boyunca ve ülkenin güneyinden sahile uzanan çöl yollarında yayılırken, zaviyeler Libya kabileleri arasında yayılmıştır. Buralar, yöneticilerin zulmünden ve şiddetinden kaçanların başvurduğu koruma mekânlarıydı.¹⁵⁴ Bunlar, Libya'daki Türk yönetimi öncesi ve döneminde var olan kültürel koşulların en önemli özelliklerindedir.¹⁵⁵ Bu koşullar, Türk egemenliği öncesinde Libya'daki kültürel etkinliği belirlemiştir. Arap dili ve İslam dini bilimleriyle sınırlı kaldığı bu devrede, modern bilime neredeyse hiç yer verilmemişti.¹⁵⁶

3.1.1. Medreseler

Medreseler, genellikle camilere bağlı veya onlardan ayrı bir odada yer almaktaydı. Medreseler daha çok şehirlerde bulunuyordu. Fakat kırsal alanlarda da vardı. Bu yerlerin rolü normalde okuma ve yazma ile sınırlı iken, diğer bazı bilimlere de yer verilirdi.¹⁵⁷ Medreselerin, Arap- İslam fethinden itibaren Libya'da şehirler, köyler, kırsal alanlar ve hatta ülkenin en uzak bölgeleri dahil olmak üzere geniş bir alana yayıldığı söylenebilir.¹⁵⁸ Medreselerin eğitim sistemi camide başlamıştır. Ancak camilerin temizliğini sağlamak için camilere bitişik veya başka odalara taşınmıştı.¹⁵⁹ Tüm eğitim- öğretim araçları öğretim odalarında mevcuttu. Kuranı Kerim ve fıkıh gibi alanlarda eğitimden sorumlu olan fıkıhçılar ve bilginler vardı. O döneme ait Libya'nın en önemli okullarından bazıları şunlardı:¹⁶⁰ “*Kittaab Mescid Bin Tabun, Kittaab Mescid Al- Huttaab, Kittaab Mescid Salim Al- Mişaat, Kittaab Cami Mahmut, Kittaab Mescid Al- Sıqlani*”.

153 Al Muntasır Halife, *Libia Qabl Vabaed Almahna*, s. 10.

154 Afifi Mohammad Al-Hadi, *Altaelim Valtabadul Althaqafiu*, (Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1962), s. 54.

155 Muhtaar Ahmad, *Alnashat Althaqafiu Fi Libia Min Alfath Al'iislamii İlaa Bidayat Aleasr Alturki*, (Beirut: Dar Al-Minhaj, 1972), s. 9.

156 Muhtaar Ahmad, *Alnashat Althaqafiu Fi Libia Min Alfath Al'iislamii İlaa Bidayat Aleasr Alturki*, s. 15.

157 Al- Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, (Jadda: Mohammed Al-Awal Yayıncılık ve Dağıtım Yayın Evi, 1990), s. 18.

158 Aşur Mohammed Tahir, *Alays Alsabah Qarib ?*, (Tunus: Milli Kütüphane, 1903), s. 24.

159 Al- Miludi Ali, *Madinat Tarabulus Alearabiat Vaeimaratiha Al'iislamia*, (Trablus: Al- Fircani Yayıncılık ve Dağıtım Yayınevi, 1993), s. 372.

160 İbn Galbun Mohammed bin Halil, *Man Hu Malk Tarabulus Vama Khabarath*, (Trablus: Almaktabat Alvataniat, 1980), Cilt 1 s. 54.

3.1.2. Camiler

Pek çok âlim, hukukçu, profesör ve öğrencileri içeren eğitim kurumlarının olduğu görülmektedir. ¹⁶¹ Camiler, sadece ibadet, namaz ve dua yeri olarak görülmemiştir. İslam'ın yayılmasından itibaren camilerin çok büyük ve önemli birer kültür ve eğitim merkezi haline geldiği söylenilebilir. ¹⁶² İslamiyet Libya'ya yerleştiğinde çeşitli dini ve hukuki ilimlerin ve Arap dilinin Libya'da yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca İslamiyet ile fetih anlayışının yayılmasından sonra Libya ideolojik açıdan da güçlendi. Libya'da camiler, Arap dilinin güçlenmesine de katkı sağlamıştır. ¹⁶³ Osmanlı Hâkimiyeti öncesi eğitim merkezi olarak göze çarpan camilerden bazıları şunlardı: “*Derdeh Camisi, Imran Al- Fıkıh Camisi*”.

3.1.3. Köşeler (Zaviyeler)

Müslümanların uzun zamandır bildiği bir dini eğitim türüdür. Zaviyelerin çoğu camilere bitişik ve ayrıca her yaşta insanın bilgi ve ilim aldığı bir mekânda bulunan oda veya odalardır. Bu zaviyeler, ihtiyaç ve yiyecek temin etme de dahil olmak üzere pek çok kişinin çeşitli nedenlerle başvurduğu ve ziyaret ettiği önemli bir sosyal merkez haline gelmiştir. Ancak daha sonra bir eğitim ve bilgi platformuna dönüşmüştür. ¹⁶⁴

Zaviyeler, fıkıh ve tasavvuf derslerinin verildiği yerlerdi. Köşelerde, yani zaviyelerin içinde bir dua odası, bir mihrap, bir türbe, Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye yönelik bir oda, misafirler için bir oda, kurulduğu ve adıyla anıldığı bir veli veya sufi şeyhinin de odası olmak üzere birçok oda bulunmaktaydı. ¹⁶⁵ Zaviyeler, zaman içerisinde gelişmiştir. Zaviye, din, dil ve hukuk ilimlerinin öğretildiği bir yerdi. Buralar zamanla sufi tarikatini yayma merkezi haline gelmiştir. Böylece fakir sülilere yer olmuştur. ¹⁶⁶

Öte yandan, köşeler(zaviyeler), şehirlerde ve kırsal hatta dağlık bölgelerde olmak üzere Libya'nın çeşitli yerlerinde kurulmuştur. Kısa bir süre sonra zaviyeler,

161 Aşur Mohammed Tahir, *Alays Alsabah Qarib ?*, s. 25.

162 Al- Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, s. 18.

163 Ziyade Nekula, *Almar'at Al'ifriqiat, Dirasat Fi Almaghrib Alearabii Vagharb Alsuvdan*, (Riyad: Rayis Qism Alkutub Valnashr, 1991), s. 200.

164 Al- Haşâşi Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat*, (Beyrut: Lübnan Evi, 1988), s. 94.

165 Ziyade Nekula, *Almar'at Al'ifriqiat, Dirasat Fi Almaghrib Alearabii Vagharb Alsuvdan*, s. 201.

166 Al- Haşâşi Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat*, s. 94.

özellikle şehirleşmelerden uzak bölgelerde büyük konut komplekslerine dönüştürülmüştür. Bu da zaviyeleri entelektüel, kültürel ve uygarlık merkezi haline getirmişti.¹⁶⁷ Zaviyeler (köşeler), Arap dili ve İslam dininin öğretilerinin yanı sıra insani açıdan da büyük bir role sahiptiler. Fakirlere ve bir çok insana barınak haline gelmiş olması bunun göstergelerindedir. Zamanla tasavvuf, edebiyat, tarih, aritmetik ve cebir gibi alanlarda da bu kurumların eğitim vermesi ve çok sayıda öğrencinin buralardan mezun olmasında pozitif etki göstermiştir. Mezun olan öğrenciler, ilmin ve bilginin yayılmasına katkıda bulunmak için kendi diyarlarına geri dönmeleriyle bilime katkı sağlamıştı. Trablus'un en önemli köşelerinden bazıları şunlardı: ¹⁶⁸ “*Mıstara Şehrinde'ki Şeyh Ahmad Zaruq Köşesi, Zliten Şeyh Abdul Selam Al- Esmer Köşesi*”.

3.1.4. Dini Okullar

Bilim hayatının gelişmesi neticesinde okullar, çeşitli bilimleri ve bilgileri yaymak için çalışan eğitim ve kültür kurumları olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁹ Al-Muwahhidin döneminde, 555- 557 yılları arasında Trablus'ta hukukçu Ebu Muhammed Abd el- Hamid bin Ebî Barakat bin Ebî el- Dünya tarafından birçok okul kurulmuştur. Bu okullar, Kuzey Afrika bölgesindeki en eski okullardan biri olarak kabul edilir.¹⁷⁰

Bu dönemde Libya'da bilim ve ilim öğretecek bir köşe, okul, cami veya medrese içermeyen şehir veya köy bulunması neredeyse imkansızdı. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi ve okuma- yazmanın ilk esaslarına çok önem verilirdi. Libya'da ders veren hukukçu ve akademisyenlerin yanında eğitim gören öğrenciler, öğretmenlik yapmak için yaşadıkları bölgelere geri dönmüşlerdir.¹⁷¹

3.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Eğitim ve Kültür

1711'den 1911'e kadar uzanan süreçte Libya'da kültürel ve entelektüel yaşam gelişmişti. Karamanlı ailesinin hakim olduğu ilk dönem 1711- 1835 iken, ikinci dönem ise, 1835- 1911 arasındaki ikinci Osmanlı yönetimidir. Türk hükümetinin yeni bir eğitim müfredatı benimsemeye yönelik acil ihtiyaca bir yanıt olarak modern okul kurduğu

167 Al- Zawi, Tahir Ahmet, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s. 321.

168 Al- Haşaşi Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat*, s. 96.

169 Al- Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, s. 19.

170 Al- Haşaşi Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabia*, s. 94.

171 Ziyade Nekula, *Almar'at Al'ifriqiat, Dirasat Fi Almaghrib Alearabii Vagharb Alsuvdan*, s. 201.

görülmektedir.¹⁷² Bu da Osmanlı'nın son döneminde Libya'da modern eğitimin ortaya çıkışını sağlamıştır.¹⁷³ Eski eğitim kurumlarının yapamadığı modern bilimler, bu okullar vasıtası ile öğretilmiştir. Bu askeri okullar, kapılarını Libyalılara ve Türklere açık tutmuştur. Fakat, bu okullara çoğunluk olarak Türkler gitmiştir.¹⁷⁴ Buna ek olarak, Trablus, Bingazi ve bazı büyük Libya şehirlerinin her birinde çok sayıda modern ilkokul ve bazı karma anaokulları kurulmuştur. Türk hükümeti ayrıca, biri Trablus'ta diğeri ise Bingazi'de öğretmen yetiştirmek için iki enstitü kurmuştur. Trablus'ta biri erkekler, diğeri ise kızlar için iki sanat okulu kurulmuştur. Buna ek olarak yetişkin okulları da kurulmuştur.¹⁷⁵ Bu okullar sayesinde bazı Libyalılar, Türk dilini öğrenip Arap dilinin yanı sıra Türk edebiyatı ile de tanışmış ve bu okulların mezunları bu okullarda istihdam edilmişlerdir. Bu okullardan mezun olan öğrenciler eğitimlerini tamamlamak için Osmanlı Türkiye'sine de seyahat etmişler ve Türk okullarında eğitim alabilmişlerdir.¹⁷⁶

Bu kurumların mezunları Arap dilinin ve edebiyatının korunmasına katkı sağlamıştır. Bu kurumlar aynı zamanda o dönemin Libya kültür tarihinden tanık olduğu kültürel yeniden doğuşun kurulmasına da yardımcı olmuştur.¹⁷⁷ Karamanlı Dönemi'nin başlamasıyla birlikte Libya'da güvenliğin yeniden sağlanması ve ekonomik koşulların iyileştirilmesi ile entelektüel bir rönesansın işaretlerine tanık olunmuştur.¹⁷⁸ Ülkeyi 1711- 1747 yılları arasında yöneten Karamanlı Ahmed Paşa kendisinden önceki ilk Osmanlı yöneticilerinden farklı olarak, entelektüelliği teşvik etmiştir. Bu dönemde yurtdışına bilimsel geziler düzenlenmiştir.¹⁷⁹

Bu dönemde Trablus ve Tacoura'da Libya'daki entelektüel ve kültürel hareketin canlanmasına ve zenginleşmesine katkıda bulunan birçok akademisyen ve hukukçu aile ortaya çıkmıştı.¹⁸⁰ Onlardan biri Ebu Abdullah Muhammed bin Makram ailesidir. Aynı

172 Al- Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, s. 18.

173 Al -Haşâşi, Mohammed, *Rihlat Alhusni İlaa Libia*, (Tunus: Al-Faisal Magazine, 1988), s. 9.

174 Al- Haşâşi, Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat.*, s.102.

175 Ashim Ahmad Misbaah, *Hayat Va'adab Kitab Altarbiat Aldiyniat Fi Libia* (Trablus: The Fundamentals of Religion Journal Klasör, 2017), No. 3, s. 335.

176 Ashim Ahmad Misbaah, *Hayat Va'adab Kitab Altarbiat Aldiyniat Fi Libia.*, s. 336.

177 Al- Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, s. 22.

178 Aşur Mohammed Tahir, *Alays Alsabah Qarib ?*, s. 25.

179 Al- Miludi Ali, *Madinat Tarabulus Alearabiat Vaeimaratiha Al'iislamia*, s. 372.

180 İbn Galbun Mohammed bin Halil, *Man Hu Malk Tarabulus Vama Khabarath*, s. 181.

zaman da Fezzan'da Hadari ailesi de mevcuttur. Bani Yisha'nın ailesini de zikretmek gerekir.¹⁸¹

Örneğin seyyah Şeyh İbn Nasser Al-Dara'i Şeyh Al- Faqih, Abu Al- Hassan ile yaptığı görüşmede, Trablus dışında ulaştığı bilgilerden bahsetmektedir. Bilim adamı Abu Al-Hassan'ın, Kureyş'in şeceresini ezbere bildiği ve dil bilgisinin de çok iyi olduğu aktarılmaktadır. Seyyah Şeyh İbn Nasser Al-Dara'i, Abu Al- Hassan'ın bilgi için yurt dışına gitmediği halde, büyük bilgi birikimine hayran kalmıştır. Bu yüzden onun yeteneklerinden istifade ettiğini söylemiştir.¹⁸²

Gıdames kentindeki Dhawai ailesinin kütüphanesinde bulunan 170'den fazla el yazması iyi durumdadır. Bu eserlerin çoğunun doğu alfabesiyle yazılmış olması, onların Hac ve çalışma gezileri sırasında Mısır veya Hicaz'dan alındığını göstermektedir. Bu el yazmaları arasında, Karamanlı döneminden kalma değerli bir bilimsel sertifika seti de bulunmuştur.¹⁸³

3.2.1. Karamanlı Dönemi'nin En Önemli Okulları

Ahmed Pasha Al-Qaramanli Okulu: Bu okul Souk Al-Moshir'de bulunur ve camiye bitişiktir. Bu okulun mimarisi, Osman Paşa Okulu'nun mimarisinden farklı değildir.¹⁸⁴ 173 dükkân, bir kafe, bir ev ve bir Rüşdiye Okulu binası olan bu okula çok sayıda bağış yapılmıştır. Bağış yoluyla elde edilen bu gelir okula harcanmaktadır.¹⁸⁵ Ancak bu gelirler, okulun masraflarını karşılayamamıştır.¹⁸⁶

Al-Bahhba Okulu veya Al-Baroni Okulu: Bu okul 1798'de Hajj Salem Abul-Houl El-Maghrabi tarafından kurulmuştur. Uzun tarihi boyunca bilimi, bilgiyi yaymayı, Kur'anı Kerim'i, akıl ve Arap bilimlerini ezberleme konusunda önemli bir rol oynamıştır. Şair, bilim adamı ve hukukçu İsa bin Ömer El-Tadmiri, bu okuldan mezun olan önemli ilim adamlarından birisidir. Daha sonra Trablus'ta bilim insanı eksikliği,

181 Al -Zawi Tahir Ahmet, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia.*, s. 87.

182 Al-Ke'ak Mohammed, *Almarakiz Althaqafiat Fi Almaghrib Min Alqarn Alsaadis Eashar İlaa Alqarn Altaasie Eashar*, (Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1958), s.21.

183 Cuheydar Ammar, *Vavathayiq Fi Tarih Libya Alhadith.*, s.89.

184 Serageldin Ahmad, *Alharakat Altarbaviat Valtanmiat*, (Beirut: Amerikan Üniversitesi Araştırma Dergisi, 1951), Cilt 3, s.335.

185 Trablus El-Garb Gazetesi, *Trablus El-Garb*, Sayı: 897, Yirmi Dokuzuncu Yıl, 22 Temmuz, 1899 yılında.

186 Alkitaab Alsanaviu Lilthaqafat Alearabiat , *Trablus*, Arap Devletleri Üniversitesi, İlk yıl, 1948 ve 1949.

bilime ve eğitime olan ilginin azalması, kıtlık ve yoksulluk ve bilim adamlarının ailelerine harcama yapılmaması gibi nedenlerle bilimde sürekli gerileme yaşanmıştır.¹⁸⁷

Ebu el-Tayyib el- Fasi, bilginin ve öğrencilerinin zayıflığını şu sözlerle vurguladı. Ülkenin bir grup öğrencisi onları onurlandırarak bize cevap verdiler. Bilimin o topraklardaki zayıflığını ve yok oluşunu, yani cehaletin yayıldığını gösteren bilimsel konuları sordular.¹⁸⁸

Böylece Karamanlı hanedanının yönetimi Osmanlı egemenliğine geçti (1835-1911). Osmanlı otoritesi, müfredat açısından Avrupa eğitim durumunun gelişimi örneğini izleyerek bilimi modernize etmek ve teşvik etmek için çalışmıştır. 1846'da Osmanlı Devleti'nde ilk kapsamlı eğitim planı oluşturulmuştur. İlk, orta ve yüksek düzeyde eğitim için bütüncül bir düzen tasarlanmıştır. Buna göre devletin denetim hakkı vardır. Aynı zamanda ücretsiz eğitim sağlanmıştır. Bir bilgi yönetim kurulu oluşturularak eğitim kurumları yapılandı.¹⁸⁹

Bilimle uyumlu yeni bir eğitim müfredatına duyulan acil ihtiyaca cevap olarak bir dizi modern okulun kurulduğu Osmanlı Dönemi'nin sonunda Libya'da modern eğitim ortaya çıkmıştır. Bu modern eğitim kurumları arasında kapıları Libyalılara ve Türklere açık olan askeri okul da vardı. Ayrıca bir dizi modern ilkokul ve karma çocuklardan oluşan bazı Türk anaokulları da kuruldu. Bunlarla birlikte Trablus ve Bingazi'de öğretmen eğitimi için iki enstitü kurdu. Bingazi'de Sanat Okulları da mevcuttu.¹⁹⁰ Ek olarak Trablus'ta biri erkekler, diğeri kızlar için olmak üzere 10 okul yapılmıştır. Bu okullar sayesinde bazı Libyalılar Türk dilini öğrenebildiler. Bu okulların mezunları Arap dilinin yanı sıra Türk edebiyatına da aşina olmuşlardır. Bu okulların öğrencileri, Türkiye'ye seyahat edebilmekte idi. Ayrıca bu kurumların mezunları Arap

187 Hassan Al-Zawi, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s. 91.

188 Hassan Al-Zawi, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s. 102.

189 Hamid Saeed Ali, *Madaris Tarabulus Min Alfutuhat Alearabiat Hataa Eam*, (Trablus: Halkın Mirası Dergisi, 1984), Sayı. 14, s. 61.

190 Bernia Kostinan, *Trablus 1510 -1850, Khalifa Muhammad*, (Trablus: Dar Al-Ferjani, 1968), s. 2681.

dilinin ve edebiyatının korunmasına da katkıda bulunmuştur.¹⁹¹ Bu kurumlar, aynı zamanda bu dönemde Libya'nın kültürel canlanmasına da yardımcı olmuşlardır.¹⁹²

3.2.2. Osmanlı Hâkimiyeti'nin Son Dönemi En Önemli Okulları

Faraji Okulu: Bu okul, ikinci Osmanlı Dönemi'nin başında Mustafa Faraji tarafından kurulmuştur. Bab Al Bahr'daki mermer deposunun yanında yer almaktadır(Qusa Man Qus Adilus). Camiye ek olarak inşa edilmiştir. Ahmad Paşa Al-Karmanlı Okulu'na benzemekte ve ayrıca iki sokağa da bakmaktadır. Bunlar Al-Kawaşi Caddesi ve Dar Sokak'tır¹⁹³

Sanat ve El Sanatları Okulu: Sanat ve El Sanatları Okulu, 1895 yılında Trablus'ta kurulmuştur. Okulun alanı yaklaşık 24.000 metrekare olup Libya başkentinin merkezinde, Al-Fateh Caddesi'nde yer almaktadır. Birinci sınıf öğrencilerini 1901 yılında kabul etmiştir. O zamanlar okul marangozluk, metal gravür, nakış, boya, deri boyama ve diğerleri dâhil olmak üzere birçok sanat, zanaat ve el sanatları içeriyordu. Ancak okul 1911'de kapatılmıştır. Sebebi ise sömürgeci İtalya'nın Libya işgalidir. Buna rağmen 1913 yılında faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.¹⁹⁴

Tablo 1. 1902'de Trablus'taki Okullar¹⁹⁵.

Öğrenci Sayısı		Öğretmen Sayısı	Okullar	Sayı
Dahili İç	Harici Dış			
--	132	3	Erkek İlköğretim Okul	1
--	160	3	Kadın İlköğretim Okulu	2
--	70	6	Hazırlık Okuu	3
--	20	2	Öğretmen Evi	4
70	80	10	Askeri Okul	5
65	--	4	Zanaat ve Sanat Okulları	6
--	490	14	Diğer Okullar	7
--	100	7	Şükran Mektebi	8
135	1052	49	Toplam	36

191 Missana Gassery, *Libya Tarihi*, (Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1990), s.145.

192 Musa Muhammed Beşir, *Al'avdae Altarbaviat Fi Libya Bayn 835-1950*, (Beyrut: Tarihsel Araştırmalar Dergisi, 1999), Sayı. 2, s.79.

193 Al- Haşaşi Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat*, s.105.

194 Al- Haramah Abdulhamit, *Fusul Min Altarih Althaqafi Aliybi*, (Beyrut: Özgünlük Yayıncılığı, 1990), s. 23 -26.

195 Kasım Ahmad, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, s.144.

Tablo 2. 1902 'de Trablus 'ta Yabancı Okulları: ¹⁹⁶.

Okullar	Sayı	Toplam	Öğrenci Sayısı	
			Kadınlar	Erkekler
Fransızca Okulları	1	150	70	80
Yahudi Okulları	2	125	60	65
İtalyanca Okulları	3	541	310	231
İtalyan İşletme Okulları	4	46	--	46

3.3. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Eğitim ve Kültür

İtalya'nın Libya işgali döneminde eğitimde yeni bir aşamaya tanıklık edilmiştir. İtalya'da 15 Ocak 1914 tarihinde, Roma Eğitim Bakanlığı ve İtalyan Kolonileri Bakanlığı'na bağlı İtalyan Arap okulları kurulması için bir kraliyet kararnamesinin çıkarılmıştır. Bu okullar genelde ilkokullar olup eğitim süresi üç yıldan ibaretti.¹⁹⁷

1914-1915 akademik yılında, özellikle Trablus bölgesinde, işgal yetkilileri Trablus şehrinde iki okul kurdu. Janzour, Al Zawiya, Ajilat, Zliten, Misurata, Mourt, Witi, Walid, Al Qumayyat, Gharyan, Waferla ve Gallo'da birer okul kuruldu. Yaklaşık 800 öğrencisi vardı. Barqa bölgesine gelince, yaklaşık 500 öğrenci vardı.¹⁹⁸

Ortaöğretim için İtalyanlar tarafından Trablus bölgesinde okullar öngörülmüştür. Yine Barqa'da Libya vatandaşlarının çocuklarının öğrenmesi için ortaokullar kurulacaktı. Ancak, bu ortaokullar, kurulmadı ve Libyalıların çocuklarına eğitim hizmetleri verilemedi.¹⁹⁹

İtalyanlar, Libya'da kız çocuklarının eğitimi için de okullar açmaya çalışmıştır. Bu okullarda normal bilimlerin yanı sıra ev bilimleri de mevcuttu. Ancak bu eğitim de sadece uygulanmayan kanun metinlerinde kalmıştır.²⁰⁰

1915'te, İtalyan kontrolü altındaki yerlerde medreselerin ilhak edilmesi için başka bir kararname çıkarıldı. 1917'de, Tripoli ve Barqa'yı kapsayan bir kararname çıkarıldı. Bu kararname ile Libyalılar için eğitimi düzenlemek, erkek çocuklar için

¹⁹⁶ Naci Mahmut, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, s.3.

¹⁹⁷ Naci Mahmut, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, s.5.

¹⁹⁸ Al - Qumati Ahmad, , *Tavir Altaelim Fi Libia* (Trablus: Yayın, Dağıtım ve Reklamcılık Halkevi, 1987), s.32.

¹⁹⁹ Al -Sagir Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, (Trablus: Tripoli Uluslararası Bilimsel Kütüphanesi, 2012), s.41.

²⁰⁰ Al -Sagir Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s. 43.

ilköğretimi zorunlu kılmak, İtalyan dilinin öğretilmesi gibi düzenlemeler yürürlüğe girdi. İtalya, böylece İtalyan dilinin Libyalılar arasında yayılmasını sağladı. Bu dönem, çeşitli şehir ve köylerde okulların yayılmasına tanık olmuştur. Endüstriyel ve mesleki eğitim okulları da çoğalmıştır. Ancak, bu okullar, çoğunlukla İtalyan sömürgecilerle bağlantılı Libyalıların çocuklarını kabul etmekteydi.²⁰¹ Aynı yıl Bingazi’de başka bir sanat ve zanaat okulu açılarak kabul koşulları, idari teşkilatı, müfredatı ve programları gözden geçirilmiştir.²⁰²

Eğitim hayatı, aşağıdaki maddeleri öngören 931 ve 2401 numaralı yasaların çıkarıldığı 1919 yılına kadar olduğu gibi devam etti:²⁰³

“Özel eğitim özgürlüğünün, yalnızca yetkili makamların kamu denetimi altında onaylanması. Yalnızca Müslüman erkek çocukları için kesinlikle sınırlı zorunlu ilköğretimin sağlanması. İlk ve ortaokullarda eğitimde Arap dilinin kullanılması. Öğretimin isteğe bağlı olduğu ilk üç sınıfta hariç tüm sınıflarda İtalyan dilinin öğretilmesi. Okul müfredatının İslam inancına zarar verebilecek bilgilerden arındırılması.

1921’de Trablus, Batı Bingazi ve Derna’da İtalyan otoritesi altındaki bölgeler içinde bulunuyordu.²⁰⁴ 1922’de bir İtalyan komitesi, Arap vatandaşları için sömürge politikalarına uygun yeni bir eğitim planlaması geliştirmek için mevcut eğitimi incelemek üzere Libya’ya geldi. Amaç, Libya Arap vatandaşına faaliyetlerini geliştirme imkânı vermek ve bunun yanında aynı zamanda geçmişinden soyutlayarak Libyalıları sömürgeci İtalyanlara alıştırmaktı.²⁰⁵

1925 yılında faşist eğitim politikasına uygun olarak İslam Eserleri Okulu yeniden düzenlendi ve okulda İtalyan çocuklar için bir bölüm yer aldı. Ayrıca, eski Ziraat Okulu’nun bulunduğu Seyyidi Al-Masri’de merkezi bir konumda olduğu için bir tarım departmanı kurulmuştur. İki yıl sonra, medreselerden eğitim görevlerini yerine

201 Al -Şaibani Omar, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia* ,(Trablus: Yayınlar ve Yayıncılık Bölümü, Trablus Üniversitesi, 2011), s.18.

202 Hafız Azize, *Juhud Libia Litahqiq Altaelim Lijamie 'Ahdafiha Vatahadiyatih Vakhutatih Almustaqbaliat*, (Şarm El-Şeyh: Herkes İçin Eğitim Bölgesel Forumu, 2012), s.14.

203 Şerkez Mohammed, *Tarabulus Algharbiat*, (Trablus: Minare Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2010), s.77.

204 Eğitim Bakanlığı, Planlama ve Takip Departmanı Kitapçığı, s. 48.

205 Al - Qumati, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s.35.

getirmeleri için, onları denetlemek ve hangilerininin maddi bir ödülü hak ettiğine karar vermek için bir ulusal müfettişlik oluşturulmasına karar verildi.²⁰⁶

1928'de, Libyalı Araplara açık olan okulları yalnızca ilkokullar ve meslek okulları olmak üzere iki kısımda sınırlayan bir kararname çıkarılmıştır.²⁰⁷

Eğitimine devam etmek isteyen gençler ise İtalyan liselerine girebilirlerdi. 1935 yılında Trablus'ta İslam Yüksek Okulu'nun kurulması için 1365 sayılı Kraliyet Kararnamesi çıkarılmıştır. Bu okul, 1935-1936 öğretim yılında iki aşamalı olarak faaliyetlerine başladı.²⁰⁸ Bu okulun ilk aşaması eğitim planlaması aşağıdaki gibidir:

“Hazırlık aşaması, çalışmanın süresi üç yıldır.”²⁰⁹

İkinci aşama (lise), çalışmanın süresi dört yıldır ve iki bölüme ayrılmıştır.

İlköğretim düzeyine öğretmen hazırlama bölümü.

Libyalıları devlet dairelerinde, yargı ve İfta'da hizmet vermeye hazırlayan bölüm.”²¹⁰

İkinci (Lise) aşama, hazırlık sertifikası almış öğrencileri kabul ederken, hazırlık aşaması beş yıllık ilkokul diplomasına sahip öğrencileri kabul etmekte idi.²¹¹

Bu ilkokullardan bazıları şunlardır:

“Kardeşlik Hıristiyan Okulları tarafından yönetilen erkek çocuklar için 2 ilkokul mevcuttu.

Aziz Joseph (Aziz Yusuf) Fransisken kız kardeşler tarafından yönetilen kızlar için dört ilkokul.

206 Al -Şaibani, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia.*, s. 19.

207 Al - Qumati, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s. 35.

208 Al -Sagır Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011.*, s. 41.

209 Al -Sagır Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s. 41.

210 Al -Şaibani Omar, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia*, s.20.

211 Naci Mahmut, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, s. 77.

Sicilyalı Fransız kız kardeşler ve beyaz kız kardeşler tarafından yönetilen sekiz anaokulu.”²¹²

Ayrıca Fransız Hıristiyan kız kardeşler tarafından yönetilen kızlar için iki ilkokul ve bir karma okul ve iki karma anaokulu da sayılabilir.²¹³ Derna’da da Fransız Hıristiyan kız kardeşler tarafından işletilen çocuklar için iki karma anaokulu vardı.²¹⁴

II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesinden sonra 1942’de İslam Lisesi kapatılmıştır. Arap okullarının sayısı, Arap- İtalyan okullarının sayısına kıyasla çok azdı. Aynı yıl da 1942’de, Libya’da İtalyan karakterli okulların açılmasını düzenlemek için 472 sayılı Kraliyet Kararnamesi çıkarılmıştır. Bunlar, İtalyanları Arap dilini öğrenmeye teşvik eden politikalarına uygun olarak Libyalı gençliği etkilemek için, içinde yaşadıkları Libya toplumuna entegre olabilmeleri için yapılmıştır.²¹⁵ Libya’daki İtalyan okullarının türleri şunlardır:

“Anaokul

Beş yıllık eğitim süresi ile İlkokulların bulunması

Ortaokullar

Trablus, Misurata ve Bingazi’deki spor enstitüleri

Teknik enstitüler, yani öğrencilere Trablus, Bingazi ve Derna’da bazı el sanatları öğretecek okullar

İlkokul öğretmenlerini hazırlama enstitüsü

Aynı zamanda Trablus ve Bingazi’de meslek okulları bulunmakta idi.”²¹⁶

212 Naci Mahmut, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, s. 79.

213 Al - Qumati, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia* s.38.

214 Al -Şaibani, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia* s.22

215 Al -Sagir Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s.41.

216 Al - Qumati, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s.38; Şerkez Mohammed, *Tarabulus Algharbiat*, s.77.

3.4. Bağımsızlık Döneminde Libya’da Eğitim ve Kültür

Krallık döneminin başlangıcında eğitim, çeşitli alanların geliştirilmesi için birincil hedef olarak belirlenmişti. Ayrıca eğitim yasaları, çeşitli aşamalar için modern bir biçimde çıkarıldı. Okullar, teknik ve meslek enstitüleri ve öğretmen enstitüleri açıldı. Libya’da monarşi döneminde ilkokulların sayısı arttı ve büyük şehirlerde ortaokullar ve liseler yayıldı. Ancak halkın üzerinde hüküm süren yoksulluk durumu nedeniyle halkın büyük bir bölümü bu okullardan yararlanamadı. Bu okulların bulunduğu şehirlerin merkezleri arasındaki mesafeler yoksulluk yüzünden artmaya başladı.²¹⁷

1950-1951 akademik yılının sonunda, Trablus’ta modern bir eğitim alan öğrenci sayısı 24.150’ye ulaştı. Kuran okulları ve dini köşelere ek olarak öğretmen sayısı 756 idi. Ancak bunun için doğru bir istatistik bulunmamaktadır.²¹⁸ Barqa ilinde ilkokul öğrencilerinin sayısı 12.000 erkek ve 1.200 kız öğrenci idi. Bingazi’de 280 öğrencinin eğitim aldığı iki kız okulunun yanı sıra, 16 öğretmenden oluşan bir ortaokul vardı. Derna’da sadece bir okul vardı. Fezzan bölgesindeki eğitim gerçeğine gelince, küçük ve düzensizdi ve güneydeki çocuklara Fransız dilini öğretmek için askeri komitenin denetiminde bazı okullar mevcuttur. Bununla birlikte, okulunda 105 öğrencinin bulunduğu Gadames gibi bazı şehirlerde bazı yeni okullar açılmaya başladı. Dar Al-Bay, Sabha ve Bırak’ta iki yatılı okul açıldı. O dönemde bu bölgelerde kız okulu bulunmamaktadır.²¹⁹

3.4.1. Libya’da İlk Üniversitenin Kurulması:

Libya’nın ilk üniversitesi Bingazi’de 1955’te açılmış olup Libya Üniversitesi adını almıştır. Başlangıçta bir kolej olarak açılan bu üniversitenin adı daha evvel Sanat ve Eğitim Koleji idi ve öğrenci sayısı ise kız öğrenciler hariç 31 idi.²²⁰

Kraliyet sarayı Al Manar, üniversitenin genel merkezi olarak belirlenmişti. Bu tarihten önce, bir Libya hükümet heyeti Mısır’ı ziyaret etti ve Başbakan Cemal Abdül Nasır ile görüşerek Mısır üniversitelerinde çalışan bazı profesörlerin Libya

217 Al -Şaibani, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia* s.28.

218 Hafız Azize, *Juhud Libia Litahqiq Altaelim Lijamie 'Ahdafiha Vatahadiyatiha Vakhutatiha Almustaqbaliat*, s.15.

219 Al - Qumati, *Muejam Alduval Alliybiat Al-Qumati, Ahmad, Tatvir Altaelim Fi Libia*, s.40.

220 Al -Sagır Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s.41.

üniversitelerinde çalışmak üzere görevlendirilmesini talep etti. Mısır Hükümeti, bu talebi kabul etti. Hatta Mısır Hükümeti, dört yıllık görevlendirilen profesörlerin maaşlarını ödemeyi taahhüt etti. Bu profesörlerin isimleri ve alanları şöyledir: “*Dr . Taha Al-Hajri (Arap Edebiyatı), Dr. Abdel-Hadi Shaira (Tarih), Dr. Abdel-Hadi Abu Raida (Felsefe) ve Dr. Abdel-Aziz Tareeh Sharaf (Coğrafya).*” Libya Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı alanında ders vermek için Profesör Williams (İngilizce Dili) ile de sözleşme yaptı.²²¹

ABD yönetimi, masraflarını ABD hükümeti karşılamak üzere Orta Doğu Çalışmaları Merkezi Başkanı Dr. Majid Khadduri’yi Sanat ve Eğitim Koleji dekanı adayı olarak gösterdi.²²²

Özel eğitim de, çeşitli eğitim seviyelerinde yer almıştır. Libya’da eğitimin devamında ve gelişmesinde en büyük değere sahip olan din eğitimi, okullar, enstitüler, köşeler ve medreseler aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Ancak Eylül 1969’da Libya Arap Cumhuriyeti ilan edilince eğitimin hedefleri ve politikaları değişmiştir. Geçmişte eğitimin her kademesinde eğitim sürecinde benzeri görülmemiş bir gelişme ortaya çıktı. Bu gelişmeye katkıda bulunan kamu ve özel eğitim tarafından birçok karar ve yasanın çıkarılması eşlik etti. Bu gelişme ile Libya’da üniversite sayısı arttırılmıştır. Bunun yanında teknik ve mesleki eğitim ve üniversite eğitimi alan bireyler, Libya’nın gelişmesine hizmet etmişlerdir. Yeni eğitimli zümre ile beraber Libya’daki çeşitli yaşam olanakları ortaya çıkmıştır. Kolejler çoğalmış ve bölümler çeşitlenmiştir. Kız çocuklarının eğitime kabul oranı her kademedede artmıştır.²²³

Pek çok kişiye alanında çalışmalarına devam etme fırsatı verilmiştir. Eğitim kayıplarının yaşanmamasına dikkat edildi. Eğitim alanında raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda eğitimin gelişimi için her aşamada atılan en önemli adımları ve karşılaşılan engelleri vurgulandı. Raporlarda eğitimin gelişmesine ve bilimsel ilerlemeye ayak uydurmak için önemli hususların altı çizilmiştir.²²⁴

221 Al -Şaibani, *Tarih Althaqafat Valtaelim Fi Libia*, s.28.

222 Al -Sagır Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s.41.

223 Eğitim Bakanlığı, Planlama ve Takip Departmanı Kitapçığı, s.45.

224 Eğitim Bakanlığı, Planlama ve Takip Departmanı Kitapçığı, s. 46.

Tablo 3'te çeşitli eğitim aşamaları için 1951/1952'den 1968/1969'a kadar bağımsızlığı kazanıldıktan sonra Libya'daki eğitimin gelişiminin istatistikleri verilmektedir.

Tablo 3. 1951-1969 yılları arasında ilk aşamada Libya'da eğitimin gelişimini gösteren istatistikler²²⁵.

Eğitim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Bayan Öğrenciler	Erkek Öğrenciler	Öğrenci Sayısı
1951/1952	201	1.156	4.920	31.967	36.887
1959/1960	515	4.294	-	-	142.206
1968/1969	-	9.151	-	-	270.617

Tablo 4. 1951-1969 yılları arasında ikinci aşama için Libya'da eğitimin gelişimini gösteren istatistikler⁸³

Eğitim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Bayan Öğrenciler	Erkek Öğrenciler	Öğrenci Sayısı
1951/1952	4	59	-	-	765
1959/1960	15	-	111	1.660	1.771
1968/1969	25	608	944	6.237	7.181

Bağımsızlık döneminde ve onu takip eden yıllarda eğitim büyük ölçüde gelişti. Bu da Libya Krallığı'nın, Libya halkına çeşitli eğitimleri yayma konusundaki ilgisinden kaynaklanmaktadır.²²⁶ Öğrenci sayısı petrol keşfedilene kadar sürekli artmaya devam etmiştir. Eğitimli kesimin artması da ekonomik iyileşmeye katkı sağladı ve bu da eğitime olan ilginin artmasına neden oldu. Artan öğrenci sayısını karşılamak için okul sayısı artırıldı. Bununla birlikte, kadınların eğitime katılımı, erkeklerin sayısına kıyasla zayıf

225 Al -Sagir Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s.43.

226 Hafız Azize, *Juhud Libia Litahqiq Altaelim Lijamie 'Ahdafiha Vatahadiyatiha Vakhutatihha Almustaqbaliat*, s. 20.

da olsa yükselmeye devam etti. Ancak altmışların sonunda kadınların eğitime olan talebi de arttı²²⁷.

3.4.2. Erkek ve Kadın Öğretmen Enstitüleri

Libya Devleti, bağımsızlığından itibaren Libyalılardan öğretmen yetiştirmek için ve bu alandaki açığı kapatmak maksadıyla enstitüler kurmakla ilgilenmiştir. Bu enstitüler erkek ve kadın öğretmen enstitüleri olarak iki kısma ayrılıyordu.²²⁸

3.4.3. Devlet Öğretmen Enstitüleri

1950-1951 akademik yılında Trablus'ta biri kadın öğretmenler için olmak üzere iki kamu enstitüsü kurulmuştur. Bu tür öğretmen eğitimine kamu öğretmen enstitüleri denilir. Mezunlar ilköğretime atanırlardı. İlkokul kademesini tamamlamak ve öğrenim süresini bitirmek üç yıldır. Sonra dört yıl olması için bir yıl daha eklendi. Sonra 1968-69'da modern öğretmen enstitüleri kurulmuştur. Eğitim süresi iki yıldır ve hazırlık sertifikası sahipleri kabul edilirdi.²²⁹

3.4.4. Özel Öğretmen Enstitüleri

Hazırlık belgesini tamamlayan öğrencilerin kabul edildiği ilk erkek ve kadın öğretmen enstitüsü 1954-1955 yılında Trablus'ta kurulmuştur. Eğitimin süresi başlangıçta üç yıldır. Daha sonra 1964- 1965 akademik yılında dört yıla çıkarıldı.²³⁰ İlk yıl öğrenciler tüm konuları işlerler. İkinci yılda ise, uzmanlıklardan tercihlerine göre bir uzmanlık alanını seçerlerdi. Seçim alanlarında İngiliz dili, bilimsel konular ve beden eğitimi ve sosyal alanlar bulunmaktaydı.²³¹

227 Al -Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*, s.23.

228 Al -Sagir Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, s.43.

229 Hafız Azize, *Juhud Libia Litahqiq Altaelim Lijamie 'Ahdafiha Vatahadiyatiha Vakhutatitha Almustaqbaliat*, s. 21.

230 Al -Arabi Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*. s. 23.

231 Ziyade Nekula, *Almar'at Al'ifriqiat, Dirasat Fi Almaghrib Alearabii Vagharb Alsuvdan*, s. 201.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LİBYA'DA EKONOMİ VE TİCARET

4.1. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nden Önce Libya'da Ekonomi ve Ticaret

Libya'nın Osmanlı hakimiyetinden önceki ekonomik durumu oldukça kötü idi. Hatta Osmanlı hakimiyeti döneminde de bazı dönemler hariç ekonomi pek parlak değildi. Örneğin 18. yüzyılda Libya şehirlerinin ekonomik durumu zayıftı. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan nüfusa hizmet etmek pek kolay değildi. Ayrıca bölgedeki siyasi istikrar da devamlılık göstermemiştir.²³²

4.1.1. Tarım

Libya'nın Osmanlı Hakimiyeti öncesindeki ekonomisi genellikle tarım ve avcılık ile sınırlıydı. Çok eski çağlardan beri Libyalılar tarımda çalıştıkları için Libya toplumu, tarımsal ve kırsal bir toplum olarak görülür ve kabul edilir. Oysa ki Libya halkı, çoğunlukla ahşaptan olmak üzere sahip oldukları geleneksel araçlar ve aletlerle geçim kaynağı sağlamak ve edinmek için sürekli bir mücadele içindedirler. El yapımı olan saban gibi demir aletlerin arkeolojik kalıntıları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.²³³

Libyadaki en önemli tarımsal ürünler arasında buğday ve arpa yer almaktadır. Bu mahsuller, özellikle kırsal bölgelerde ve vadilerde olmak üzere nüfusun en temel besin maddesidir. Bu tarım ürünleri bolluktan dolayı büyük miktarlarda ihraç edilirdi. Özellikle Bani Walid, Tarhouna, Gharyan ve diğer bölgelerinde bulunan arpa çiftliklerinin mahsülleri bira içeceği imalatı için İngiltere'ye ihraç edilirdi. Tarhouna, Trablus ve Batı Dağı'nda incir, hurma, çeşitli tahıl ve sebzelerin yanı sıra yaygın olarak bulunan zeytin de yetiştirilmektedir.²³⁴

232 Nureddin Ceviz, *Modern Libya Edebiyatı*, (Ankara: Aktif Yayınevi 2005), s. 34.

233 Al Hazil Ömer, *Ekonomik Faaliyetin Tezahürleri*, El-Jufra Vahaları, Tarihsel Araştırmalar Dergisi, 1991, s.169.

234 Al Marzoki Muhammed, "*Abdul Nebi Bil Hayr Muejizat Siasiat Vafaris Alsahra*, (Trablus: Dar el Kutub, 1978), s.18.

Çölün en büyük bölümünü ise Cladium bitkisi oluşturmaktadır. Bu bitki Bedeviler tarafından ilkbahar ve yaz aylarında hasat edilip, kağıt sanayinde kullanılmak üzere İngiltere'ye ihraç edilirdi. Trablus'ta, ilkbaharda Avrupa'ya turunçgiller ve zeytinyağı ihraç edilerek birçok kar elde edilirdi.²³⁵

Libya, 1.750.000 kilometrekarelik geniş ve büyük bir alana sahiptir. Libya'daki araziler her zaman ekilebilir olan topraklar, bazı zamanlarda ekilebilir topraklar ve üçüncü olarak otlaklardan oluşur. Trablus vilayetinde 10.000.000 hektar verimli arazi olduğu tahmin edilmektedir. Barka vilayetinin verimli arazisi 4.000.000 hektardır ve bunun 145.000 hektarı kalıcı ve devamlı ekime uygundur.²³⁶

Fezzan'da ise kuyu suyu ile sulanan 2.700 hektarlık bahçeler ve susuz ekilen 120.000 hektar palmiye korusu bulunmaktadır.²³⁷ Vahalarda elde edilen tütün, zeytin, portakal, hurma ve diğer meyveler tarımda çeşitlilik sağlar. Küçük ve büyükbaş hayvanlardan koyun, keçi ve develer de dikkat çekmektedir.²³⁸

Çam, fıstık, ardıç, defne ve servi ağaçları ve güzel ovalar, Libya'nın kuzeyinde doğanın bir nimetidir. Bu coğrafya, Yeşil Dağ bölgesi Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerini ve güney İtalya'yı andırmaktadır. Bu coğrafyanın hemen hemen her yeri, diğer kurak bölgelerden gelenlerin o bölgelerin taze ve yumuşak havasını solumasına olanak sağlamaktadır. Tarım ve bahçecilik için uygundur. Bu yayla bölgesinde ekilebilir arazi alanının 40.000 km² ile sınırlı olduğu alanda Buğday başta olmak üzere arpa, her türlü meyve ağacı, üzüm bağları ve sebzelerin yanı sıra, bozkır bölgelerinde hayvancılık başarıyla yapılmaktadır. Bir taraftan da zeytin, incir ve hurma yetiştirilmektedir.²³⁹

Hayvancılık olarak koyun, keçi ve deve dikkati çeker. Akdeniz kıyısında ve açığında yapılan balıkçılık da ekonomiye katkı sağlar.²⁴⁰

235 Banza Afald, *Matlae Alqarn Aleishrin*, (Trablus: Markaz Albuħuth Alqadayiyat Alliybiyn, 1998), s. 213.

236 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*, (Ankara: Ankara Yayınevi, 1960), s. 30.

237 Ahmed Kavas, "Libya", *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Milli Kütüphane, 2003), s. 176.

238 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*", s. 37 -38.

239 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*", s. 39.

240 Ahmet Kavas, "Libya", s. 176.

4.1.2. Avcılık

Akdeniz kıyısında ve denizde balık tutmak da ekonomiye katkı sağlamaktadır.²⁴¹ Balıkçılık dört ana faaliyete dayanmaktadır: Kıyılarda zanaatkar balıkçılık sektörü, lambara balıkçılığı, ampullerle balık tutma ve kıyı sularında balık tutma. Orkinos, Ton balıkçılığı ve sünger avcılığı ise küçük bir üretim alanına sahiptir.²⁴²

Balıkçılık, küçük balıkların ve solungaç ağlarının yakalanmasını önlemek için üç katmandan oluşan ağlarla yapılır. Tekneler ise gelenekseldir. Olta balıkçılığı da yaygındır.²⁴³

Bağımsızlık dönemi sonrasında, yani 1950’li yıllardan itibaren balıkçılık, sahil boyunca, marinalarda ve iniş sahalarında 135 noktada bulunan teknelerle yapılır. Batı bölgelerinde daha yüksek önem göstererek yapılır. Balıkları indirmek için 76 kalıcı iniş yeri vardır. Zanaatkar filosu, 10 metreden uzun 300 tekne içerir. Uzunluğu 10 metreden az olan 566 tekne ve küçük teknelerin yaklaşık üçte ikisi 10-35 beygir gücü arasında değişen dıştan takma motorlarla donatılmıştır. Daha büyük birimler dahili motorlarla donatılmıştır.²⁴⁴ Büyük kısmı yazın olan aktif balıkçılık dönemlerinde, her bir balık avına küçük bir tekne veya aydınlatma için iki tekne eşlik eder. Bunlar, gece balıkçılığı durumunda balık tutma alanlarına çekilen motorsuz teknelerdir. Bu şekilde balıkçılık, sahilin batı kesiminde Misurata ile Tunus sınırı arasında yoğunlaşmıştır.²⁴⁵

Orkinos avcılığı ağırlıklı olarak endüstriyel balıkçı filoları ile kıyıdan 3 - 5 km arasında uzanan bir grup ağ olan longline (Uzun ip) balıkçı tekneleri, çanta ağları ve orkinos balık ağları ile yapılmaktadır. Bu tür ağlarla balıkçılık, geçmişte daha yaygındı, çünkü raporlara göre, II. Dünya Savaşı’ndan önce 18 operasyon istasyonu olduğu görülmektedir.²⁴⁶

241 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*”, s. 40.

242 Ahmed Kavas, “*Libya*”, s. 176.

243 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan* s. 42.

244 Ahmet Kavas, *Libya*, s. 176.

245 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*, s. 42.

246 İbrahim Abdullah, “*Altıjara Aldakhiliat Fi Muhafazat Tarabulus Algharbiat*”, (Trablus: Tarihsel Araştırma Dergisi, 1984), s. 401.

4.2. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Ekonomi

Libya ekonomisi üç ana temele dayanmaktadır: “*Ticaret, tarım ve sanayi*”. Libya'daki Osmanlı Devleti'nin idari gelişimi yerel ekonomik faaliyetin canlanmasına yol açmıştır. Bu da, mülkiyetin doğası, koruma sistemi, tarımsal üretimin kalitesi ve ticari değişimlerin kalitesi ele alınarak yapılmıştır.²⁴⁷

4.2.1. Tarım

Arazinin mülkiyeti ve entegrasyon yöntemi, arazinin düzenlenmesi ve kullanımıyla ilgili İslami hükümler çerçevesinde Libya'daki tarımsal mülklerin serbest bırakılması şeklinde olmuştur.²⁴⁸ Osmanlı Dönemi'nde fazla bir değişikliğe uğramadığı için Trablus hükümdarları mevcut koşulları sürdürdüler ve gerekli olmadıkça bunları değiştirmeye çalışmadılar. Çabaları, ürünleri depolamanın taleplerine boyun eğdirmekle sınırlıydı.²⁴⁹ Bu da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarım arazilerinin türlerinde olduğu gibi mülk türlerini değiştirmedir.²⁵⁰

Hükümdarın toprakları olarak bilinen ve sahipleri tarafından doğrudan doğruya işletilen topraklar mevcuttu. Bu dönemde Libya'da miras, satış ve satın alma hükümlerine tabi olan özel mülkler mevcuttur. Bunların çoğu, Osmanlı subaylarının, yerli ileri gelenlerin, bazı zengin Türklerin ve Kragla'nın mülkiyetinde şehirlerin yakınında bulunmaktadır.²⁵¹

Tarım arazileri daha çok sebze, meyve ve tahıl üretiminde kullanılıyordu. Bu mülklerin bir kısmı dağlık sahile aittir. İtalyan sömürü döneminde, bazı mülklerde olduğu gibi, tarım arazileri kabile örgütlenmesine ve miras normlara tabi tutuldu.²⁵²

Göçebe karakterin ve kabile örgütlenmesinin hakim olduğu ortak mülkiyet toprakları ve kabile toprakları kabile üyelerinin ihtiyaç ve yeteneklerine göre toplu olarak kullanılırdı. Ortak mülkler, verimliliğini yenilemek için arazinin bir kısmının

247 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, (Beyrut: Batı İslam Evi, 2001), s. 26, 49.

248 Bruşin Nikolay, “*Tarih Libia Min Mumtasaf Alqarn Alsaadis Eashar İllaa 'Avayil Alqarn Aleishrin*”, (Beyrut: Dar Alkitaab Aljadid Almutahidat, 2001), s.151, 152.

249 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, s.49.

250 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, s.49.

251 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, s.50.

252 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, s.52 ve 61.

nadas bırakılmasını gerektiren kapsamlı bir ekim yöntemi benimsenerek tahıl üretiminde sıklıkla kullanılırdı. Trablus'un güneyinde Berqa'daki Yeşil Dağ ve Jaffara Ovası'nda olduğu gibi.²⁵³

Kamu Malı: Yerel olarak Makhzen veya Babil toprakları olarak bilinen bu topraklar, hükümdarlar tarafından boş bir durumda satın alınarak veya mülkiyeti alınarak veya içinde yaşayan sakinlerin mallarının müsadere edilip tahliyesi üzerine elde edilen topraklardır. Bu tür mülkler, iç mekana artan ilgi nedeniyle, 17. yüzyılın ortalarından itibaren dikkate değer bir genişlemeye tanık olmuştur.

Vakıf Arazileri: İki Kutsal Cami Vakfı (Mekke Mükerreremeh ve Medine Münevvereh), ,Azam Cami (Maliki mezhebinin okulunun takipçileri için ana cami), Sehl el Hayrat (Hanefi Mezheplerin Camileri) ve Al-Murabitoun, Al-Ashraf, Endülüs, Al-Bashami ve Al-Jund gibi vakfedilen toprakların ait olduğu dini kurumların ajanları ve müdürlerinin gözetiminde otoriteye göre yerleştirilen Huriyyah'ın amaçlarına yönelik bir argümandır. Su kaynakları, su yolları veya sahiplerinin elinde kalan topraklar, kendi halkının armağanı oldukları için kira yoluyla kullanılırdı. Bağış, mülk gelişimini ve transferini engelleyen dolaylı tarımsal kullanım yöntemini desteklemiştir.²⁵⁴

Tarımsal üretim, 16. ve 17. yüzyıllarda önemli bir gelişmeye tanık oldu. Trablus, Jaffawa Ovası, Jabal Nafusa vadileri ve Sirenayka bölgesinin bazı kısımlarında ve az yağış alan iç bölgelerde yapılan incelemelerle, tarımsal üretim ağırlıklı olarak sulu tarım uygulamasına bağlıydı. Kuyular kazılarak ve pınarlardan yararlanılarak sulamaya başvurulurdu. Sirenayka'nın içinde olduğu gibi tarım, Libya'yı ve halkını memnun etti. Tarım nedeniyle maddi refaha kavuşan Libyalılar, toprağı zenginleştirdiler ve daha çok tahıl ve ağaç yetiştirdiler.²⁵⁵

Receb Paşa'nın (1906- 1908) idaresi döneminde Batı Trablus, bazı hizmet tesislerinin inşasına ek olarak bir tür sosyal adalete tanık olmuştur. Trablus Devlet Ziraat Bankası, tarıma destek olarak 23 bin Türk Lirası sermaye ile kuruldu. Bankanın amacı

253 Saidoni Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil*, s. 55 ve 56.

254 Al Fakih Hasan, "Yavmiaat Libia", (Trablus: Al-Fateh Üniversitesi yayımları ve Libya Cihadını İnceleme Merkezi, 1984), s. 184 -185.

255 Al Fakih Hasan, "Yavmiaat Libia", s. 184 -185.

çiftçileri cesaretlendirmektir. Bunun yanında Libya'yı İtalyan işgaline hazırlamak için 1907 başında Trablus'ta bir şube açan Bank Di Roma ile de rekabet etmek öngörülmüştür.²⁵⁶

Çoğu bölgede ve Libya kırsalında bol miktarda develer, koyunlar, inekler, keçiler, atlar ve eşekler bulunmaktaydı. Nüfusun belli bir kesimi eski çağlardan beri çobanlık mesleğini sürdürmekte ve ana geçim kaynağı olarak bu mesleğe güvenmekteydiler. Bu nedenle de tarımı hayvancılık da takip ediyordu.²⁵⁷ İtalyan işgalcilerinin bu faaliyete yönelik politikasının bir sonucu hayvancılık büyük bir zarar gördü. Çünkü İtalyanlar normal veya doğal alanları işgal ederek, develer, atlar ve koyunlar da dahil olmak üzere halkın ellerindeki hayvanlardan ulaşabildiklerini ele geçirdiler. İsyançı kabileleri İtalyan egemenliğine karşı takip ederek ve onların otlakları ve hayvan sürülerini bombalayarak ve de hayvanlara el koyarak cezalandırmışlardır. İtalyanlar, hayvanları ortadan kaldırarak halkı büyük bir geçim kaynağından mahrum bırakarak İtalyan idaresinin kontrolüne teslim olmalarını amaçlamışlardır.²⁵⁸

4.2.2. Sanayi

Libya'da sanayi kuruluşları tütün mamülleri, hasır, halı, sabun ve zeytinyağı üreten tesislerdir. Deri işlemeciliği eskiden beri önemlidir.²⁵⁹

Libya farklı endüstrilere tanık olmuştur. Tekstil gibi sektörler, zamanla ülke geneline yayılmıştır. En önemlileri, Al Urdiyeh sanayisi olan Trablus, Bingazi ve Derna şehirlerinde bol miktarda bulunmaktadır. Al Holi ve Al Cerd olarak bilinen erkek yün kumaşlar da ün kazanmıştır.²⁶⁰ Misurata'da yünden abaya denilen giysi de yapılıyordu. Mobilyalar ve işlenmiş kilimler de bulunuyordu. Örtüler ve battaniyeler gibi her türden yün endüstrisi, gharara, el-fulij ve normal kabileler arasında yaygındır.²⁶¹

Sanayi faaliyetleri, başta Trablus olmak üzere, sanayicilerin Bedevi becerisine ve miras alınan geleneklere dayanarak yün, deri, ahşap ve mineraller gibi yerel olarak

256 Hamudah Abdul Aziz, *Kitab Albashi*, (Tunus: Tunus Milli Kütüphanesi Elyazması, 1970), Rakam 351, s. 340.

257 Hamudah Abdul Aziz, *Kitab Albashi*, s. 340.

258 Al Anteri Muhammed, " *Sanavat Aljafaf Valmajaeat Fi Alqustantiniati*", (Cezayir: Rabeh Bunnar Yayınları, 1974), s. 35.

259 Ahmet Kavas, "Libya", s. 176.

260 Al Tawil Ahmed, " *Bihriat Tarabulus Fi Eahd Yusif Pasha Alqarmanli 1795 -18321*", (Beyrut: Yeni Kitap Evi, 2001), s. 24.

261 Falnesi Lousit ve Şarl, Firo, *Havliaat Tarabulus Min Alfath Alearabii İlaa Alfath Al'itali*, (Bingazi: Qar Yunis Üniversitesi Yayınları, 1994), s. 187- 225.

mevcut hammaddeleri kullanarak mesleklerini icra etmeye devam ettikleri ana şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu da, kırsal nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılamak ve şehir sakinlerinin lüks taleplerini karşılamak içindir. Yöneticilerin ilgisi ve teşvikleri ile hünerleri ve zanaatlarının kalitesiyle ünlü Endülüslü ve Yahudi zanaatkarların varlığı, zanaatların Osmanlı eyalet merkezlerinde yoğunlaşmasına teşvik ve yardımcı olmuştur. El sanatları ve geleneksel atölyeler, çilingir anlamına gelen al-Makfaljiyeh gibi sahiplerini kucaklayan ve o dönemde popüler hale gelen en önemli yerel endüstrilerden biri olan sektörlerin adlarıyla bilinen ara sokaklara ve yollara dağıtılmıştır.²⁶²

Tekstil endüstrisinde birçok şehir de ün kazanmıştır. Kumaş, ipek, battaniye ve halı imalatı olmak üzere birçok sektöre ayrıldı. Libyalı el emekçileri Örgü (Dentelles) nakış (brocart) kaftanlar, yelekler, şortlar, kemerler, baş örtüleri ve kefiye yapımında mükemmeldi.²⁶³

Demircilik, kentsel atölyelerde, hatta bazı dağ bölgelerinde ve çöl vahalarında yayılan bir sanayi sektörüdür. Buna binaen Trablusta bir tür yerel kılıç ve tüfek yapıldığı biliniyordu. Zakar madenlerinin metal üreticileri, metali özellikle silah, kapı, pencere, balkon ve cam çerçeveleri yapımında kullanılan çeliğe benzeyen iyi bir demire dönüştürmüştür. Ayrıca barut üretmeyi ve iyi tüfekler yapmayı da başardılar.²⁶⁴ Fabrikalar, silah ve benzeri ürünlerin imal edildiği en önemli dökümhaneler haline gelmiştir.²⁶⁵

Deri endüstrisi, şehirlerde ve vadilerde popülerdi ve yerel olarak işlenmiş “*Filali*” adıyla bilinen deri kullanılıyordu. Bu sektör, cüzdan, çanta, ayakkabı, kılıç sırtıkları, topuz, kemer, kağıt ve hatta değerli eşyaların üretimi yapılan bir sektördür.²⁶⁶ Trablus’un üreticileri, Uzak Mağrip’te Fez ve Marakeş’te üretilenlere rakip olan deri ürünlerinin kalitesiyle ünlüydü. Konstantin, deri yapımında Tunus ve Cezayir yöntemlerini birleştiren endüstri için önemli bir merkez olarak kabul edilmiştir.²⁶⁷

262 Falnesi Lousit ve Şarl Firo, *Havliaat Tarabulus Min Alfath Alearabii İlaa Alfath Al'itali*, s. 187- 225.

263 Hamudah Abdul Aziz, *Kitab Albashi*, s. 340.

264 Al Fakih Hasan, *Yavmiaat Libia*, s. 184 -185.

265 Al Anteri Muhammed, *Sanavat Aljafaf Valmajaeat Fi Alqustantiniati* , s. 36.

266 Sabadawi Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsi*, l s. 26, 490.

267 Sabadawi Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil.*, s. 43.

Gemi yapımı doğal olarak Libya sahil şeridinde gelişmiştir. Diğer taraftan ahşap sadece gemi yapımı ile sınırlı değildir. Ahşap endüstrisi, genellikle dolaplar, kutular, saplar, masalar, kapılar ve yataklar gibi ev eşyalarının yapıldığı yerel ahşaba dayanıyordu. Bazı durumlarda, 17. yüzyıldan beri yelkenli gemiler inşa etmek ve atölyelerde küçük tekneler yapmak için ithal kaliteli odunlara da başvuruldu.²⁶⁸ Trablus, bir süre sonra ileri seviyede savaş gemisi inşa etme konusunda uzmanlaştı. Oysa ki 1797’de Yusuf Paşa el-Karamanlı Dönemi’nde gemi inşa atölyeleri geliştirmek üzere bazı teknisyenlerle birlikte bir İspanyol mühendis Libya’ya getirildi.²⁶⁹

Libya’da poselencilik ve çömlekçilik endüstrisi de gelişmiştir. Ev içi kullanım için, inşaat ve dekorasyon amacıyla gerekli araçları, Trablus’un yapımcılarının meşhur olduğu, seçkin cami ve diğer yapıları yerel sanatkarların hazırladığı çiniler süslemiştir.²⁷⁰ Bu endüstrisi, mermerin işlendiği, alçıtaşı hazırlandığı, özellikle kıyı bölgelerinde evleri kaplamak için kullanılan çini ve içi boş kiremitlerin yapıldığı büyük birçok atölyeye bağlanmıştır.²⁷¹

Libya’da takı ve süs eşyası imalatı da gelişmiştir. Takı imalatının başında altın ve gümüş takılar dikkat çeker. Altın, külçeleri Avrupa ülkelerinden ithal edilir ve özellikle şehir kültürüne hitap eden değerli bir ürünler ortaya konur.²⁷² Hassasiyetleri ve ustalıklarıyla tanınan şehirli aileler, altının işlenmesi hususunda ünlü idi. Kırsal kesime gelince, özellikle üretim kalitesi ve şeklin sadeliği ile karakterize edilen kuyumculuk endüstrisi yayıldı. Bu belki de en iyi mücevher endüstrisidir.²⁷³

Şehirlere ve vadilerde Gül suyu çıkarma yaygındı. Ailelerin miras aldığı bu sektöre ek olarak, aşiret topraklarında meşhur olan bir başka yerel endüstri ise sabun üretimidir.²⁷⁴

268 Al Fakih Hasan, *Yavmiaat Libia*, s. 185.

269 Al Fakih Hasan, *Yavmiaat Libia*, s. 186.

270 Sabadawi Nasır, *Dirasat Tarihiat Ean Almumtalakat Valmuasasat Valmajmueat Fi Aleahd Aleuthmanii*, s.186.

271 Hamudah Abdul Aziz, *Kitab Albashi*, s. 340.

272 Al Anteri Muhammed, *Sanavat Aljafaf Valmajaeat Fi Alqustantiniati*, s. 36.

273 Ronald Bruce St John, *Libya From Colony to Revolution*, (Londra: Oneworld Publications, 2017), s. 179.

274 Al Anteri Muhammed, *Sanavat Aljafaf Valmajaeat Fi Alqustantiniati*, s. 38.

4.3. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi'nde Libya'da Ticaret

Trablus, yerel ticaret ve dış ticaret gibi farklı ticaret türlerini deneyimlemiştir. Yerel ticaret, özellikle tüketim malları, giyim vb. için kırsal ve köylerde bulunan küçük işletmelerin yanı sıra şehirlerde bolca bulunan pazarlarda temsil edilmektedir. Pazarlar, geleneksel çarşılarından oluşmaktadır. Şehirlerin dış mahallelerinde olup bu tür pazarlarda her türlü ithal mal yerel olarak satılmaktadır. Özellikle Türk pazarı, Trablus'taki Rab'a pazarı, Bingazi'deki karanlık pazar ve gazete meşhurdur. Perşembe pazarı, Cuma pazarı, Trablus'taki pazar ve sebze pazarı, ekmek pazarı ve hayvancılık pazarı gibi ürünleriyle bilinen başka pazarlar da vardır.²⁷⁵

Ticari olarak, İtalyan işgalinden önce bilinen kara ve denizyolları bulunmaktadır.²⁷⁶ İhracat ve ithalatta en önemli karayolları Zuvara şehrini Tunus topraklarına bağlayan yol ve Derna'yı Mısır topraklarına bağlayan yoldur.²⁷⁷ Ghams'ı Orta Sudan'a bağlayan yol Mara Baghat'tır ve yolculuk yaklaşık 8- 9 ay sürmektedir.²⁷⁸ Trablus'u Murzuq ve Tarık'tan geçen Orta Afrika'ya bağlayan bir yol daha olup yolculuğu yaklaşık 6 ay sürmektedir.²⁷⁹

Sudan, Trablus'a, silah, cephane, kağıt, ayna, metal, pamuklu ürünler, giysi, çay, şeker, parfüm, keten ve boncuklar ithal etmektedir. Diğer taraftan Trablus'tan fildişi, balmumu, balon, taş, deri ve devekuşu tüyü ihraç etmektedir. İngiliz pamuklu tekstiller ve İtalyan ununa ek olarak aynalar, şapkalar, yorganlar, ipek ve pamuklu kumaşlar, kadın giysileri ve boncuklar da ihraç edilmektedir.²⁸⁰

Halfa bitkisi, buğday, arpa, hurma ve limon, kırmızı biber ve ayakkabı gibi bazı mahsullerin yanı sıra, İngiltere'deki Berry Buri Company tarafından 1880'de Trablus kentinde bir şube açıldığı Trablus'ta keşfedilmiştir. Bu mamüller Azizia kentlerinde toplandıktan sonra ihraç edilmiş olup, İngiltere'ye ihracat 1920'de bırakılmıştır. Fildişi

275 Şemseddin Orabi bin Omran, *Mithal Tarabulus Ve Ahamiyatiha Alaiqtisadia*, (Trablus: American Documents, Edebish Colonial Gazetesi, First Group, Belge No. (3), 1911), s.68.

276 Al-Circassi Muhammad, *Baed Javanib Altijarat Fi Tarabulus Algharbiat*, (Trablus: Al-Shaheed Magazine, , No. 11, Libya'lılar İtalyan İstilasına Karşı Cihad Merkezi, 1990), s. 258.

277 Nagy Mahmoud, *Tarih Tarabulus Algharbi Aljadid*, (Trablus: Dar al-Ferjani, 1955), s.73.

278 Al-Circassi Muhammad, *Baed Javanib Altijarat Fi Tarabulus Algharbiat*., s. 32.

279 Chaiji Abd al-Rahman, *Turkiun Faransiun Fi Alsahra' Alkubraa*, (Markaz Dirasat Tarih Aljihad Alliybi, 1993), s.54.

280 Chaiji Abd al-Rahman, *Turkiun Faransiun Fi Alsahra' Alkubraa*, s.55.

ve devekuşu tüyleri İngiltere ve Fransa pazarlarına ihraç edilmiştir. Bu  r nler, Bingazi  zerinden Sudan'dan gelirdi. Tüyler, Trablus'ta yıkanır, sınıflandırılır, mühürlenir ve ihracata hazır hale getirilirdi.²⁸¹

Libya, İngiltere ve Almanya'dan pamuklu tekstiller, kahve, çay ve baharatlar ile Fransa'dan tekstil ve kumaşlar ithal emekte idi.

Deniz ticareti ise, Tunus, Mısır ve Malta limanları ve bazı Avrupa limanları ile ticaret alışverişi ile ön plana çıkmaktadır. Misurata, Sirte, Zuwara ve Derna limanlarındaki bazı ticari faaliyetler olmakla beraber ticaretin yükünü büyük  l de büyük  l de Trablus Limanı sırtlanmıştır.²⁸²

Böylelikle Batı'daki Trablus, ticari hareketlilikte ana yolların keşişme noktasında yer aldığı için sanayi, tarım ve madencilik alanlarında yapamadığı ticari alanda  nc  rol oynamaya hak kazanmıştır.²⁸³

Osmanlı yetkilileri, komşu ülkelerle ticareti teşvik etmiştir. Özellikle Tunus ve Mısır ile ticaret  zg rl g  kayıtsız şartsızdı. Libya'daki İtalyan işgali yoğunlaşana kadar Libyalılar koşuları ile icaretlerinde gümrük ve ticaret kontrolleri uygulamamıştır.²⁸⁴

Trablus, Tunus ve Sudan arasındaki ticaret 1872- 1882 arasındaki on yılda zirveye ulaştı.⁵⁶ Sudan'dan ithal edilen ve Trablus üzerinden ihraç edilen mallar, dört milyon yedi yüz bin altın frank tutarında büyük bir değer kaydetti ve 19. yüzyılın son on yılında öz milyondan iki yüz bin frank'a geriledi. Sudan'dan yapılan ithalat, hayvan derisi, devekuşu tüyü ve fildişi ürünlerini kapsamakta idi. Bunun nedeni Sudan ürünlerine olan küresel ilginin azalmaya başlamasıdır. Güney halkının getirdiği devekuşu tüylerinin ticareti için diğer ülkelerde de rekabet ortaya çıkmıştır.²⁸⁵

281 Chaiji Abd al-Rahman, *Turkiun Faransiun Fi Alsahra' Alkubraa*, s.56.

282 Bono Savaturo, *"Tijarat Tarabulus Eabr Alsahra*, (Trablus: Majalat Albuhuth Altaarikhia, Aleedad 1 , Markaz Aljihad Alliybii Dida Alghazw Al'iitali, 1981), s. 79-80.

283 Al-Hendiri, Saeed, *"Mae Alqafilat Alfaransiat Aleayidat Min Alsuvdan İlaa Aljazayir Muhawalat Litavjih Alharb"*, Tarihsel Araştırma Dergisi, Sayı 1, Yıl 18, (Trablus: Libya Cihad Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1966), s.105.

284 Al-Hazel Omar, *"Alnashat Alaiqtisadii Lisukaan Vahat Aljafra"*, (Trablus: Tarihsel Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, Libya Cihad Tarihi Araştırmalar Merkezi, 1991), s.28.

285 Al-Hazel Omar, *Alnashat Alaiqtisadii Lisukaan Vahat Aljafra*, s.30.

Amerika Birleşik Devletleri ayrıca 1908’de Sudan deri ithalatını durdurmanın yanı sıra, özellikle 1908’den sonra, Sudan’dan gelen ticari konvoylarını Cezayir ve Tunus’a çekerek ticari taşıma yollarını değiştirmeye başladı.²⁸⁶

Fransızların Cezayir topraklarına karavan yönlendirmeye olan ilgisi, Fransız Başkonsolosu Charles Ferro’nun 1879’da Trablus’taki görevini üstlenmesinden sonra başlamıştır.²⁸⁷ Karavan tüccarları ile Avrupa arasında ticaret aracı, Trablus ve İtalyan Yahudi tüccarlar olmuştur.²⁸⁸

Fransız hükümeti, kervan tüccarlarını, karavanlarıyla Cezayir pazarlarına gitmeleri ve Trablus pazarlarını boykot etmeleri için çeşitli teşvik yollarını kullanmıştır.²⁸⁹

4.4. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi’nde Libya’da Ekonomi ve Ticaret

İtalyan hükümeti, askeri işgali kullanırsa daha şiddetli proplemlerin ortaya çıkabileceğini farkettili. İtalya, dış politikasını uygulamada ekonomik araçlar kullanmanın ve sömürge egemenliğine ulaşmanın etkinliğinin önemini fark etti.²⁹⁰

4.4.1. Bank Di Roma

İtalya, Libya üzerindeki ekonomik kontrolünü genişletmek için Roma Bankası’nı kurdu.²⁹¹ İtalyan hükümeti Libya’daki İtalyan işgalini kolaylaştırmak için bu bankayı seçti.²⁹² Banka, 1907’de batıdaki Tripoli ve Barqa eyaletlerinde faaliyetlerine başladı ve yönetimi için İtalyan işadamı Enrico Bresciani seçildi.²⁹³ Banka, kısa süre sonra diğer bankalarla rekabet etmeye ve onları ortadan kaldırmaya başladı.²⁹⁴

Bank di Roma, Libya kentlerinin çoğunda yeni şubeler açarak, batıdaki Tripoli eyaletinde İtalya için ekonomik üsler kurmayı başardı. Banka, Libya’yı ekonomik

286 Banza Afald, *Matlae Alqarn Aleishrin*, s. 213.

287 Al-Circassi Muhammad, *Baed Javanib Altijarat Fi Tarabulus Algharbiat.*, s. 259.

288 Al-Hazel Omar, *Alnashat Alaiqtisadii Lisukaan Vahat Aljafra*, s. 169.

289 Al-Hariri Abd al-Mawla, *Altahdır Lilghazw Al’italii Vamawqif Alliybiin Min Hadha Almawdue*, (Trablus: Cihad Merkezi Yayınları, 1984), s.29.

290 Al-Hariri, *Altahdır Lilghazw Al’italii Vamawqif Alliybiin Min Hadha Almawdue*, s.33.

291 Al-Arfaoui Mahmoud, *Alam Al’imbiryaliat Valfashiati Al’italiat*, (Trablus: The Jihad Center Publications, 1991), s. 404.

292 Al-Arfaoui, *Alam Al’imbiryaliat Valfashiati Al’italiat*, s. 405.

293 Al-Arfaoui, *Alam Al’imbiryaliat Valfashiati Al’italiat*, s. 406.

294 Al-Arfaoui, *Alam Al’imbiryaliat Valfashiati Al’italiat*, s. 404- 406.

olarak kontrol etmeyi amaçlayan ekonomik faaliyetleri ile İtalyan hükümetinin politikasını uyguladı.²⁹⁵

Bank di Roma, başlangıçta ekonomik faaliyetlerini yerel olarak gerçekleştiren bir finans kuruluşuydu. Ancak kısa süre sonra kamu hizmetlerini, gaz ve şehirlerdeki ve fabrikalardaki elektrikli tren ve otobüsler gibi ulaşım şirketlerini finanse etmeye ilgisini yönlendirerek büyümeye ve genişlemeye başlamıştır.²⁹⁶

19. yüzyılın sonunda, bu hizmetler ekonomik olarak karlı kabul ediliyordu ve Bank di Rome, Akdeniz'i çevreleyen Mısır ve daha sonra Malta adası ve Trablus gibi hayati ekonomik bölgelerde geniş bir bankacılık şubeleri ağına sahipti. İtalya, Libya'yı sermaye yatırımı için uygun bir alan ve İtalyan sanayi mamüllerinin satışı için bir pazar olarak görüyordu.²⁹⁷

Bank Di Roma'nın, Trablus'taki Batı Şubesi, iş yapmak için uygun bir fırsat buldu.²⁹⁸ Çünkü bankanın faaliyetlerinin bir kısmını ulusal emtia, sanayi, fasulye ve hububat ithalatı içermekte idi. İthal edilen bu ürünlerin daha sonra İtalya'ya gönderilmesi planlanıyordu. Örneğin Trablus ve Khums bölgelerinde bir yıl içindeki arpa alımları 28.429 kilogram olmuştur.²⁹⁹

4.4.2. İtalyan Hâkimiyeti Dönemi'nde Tarım

1922'de tüm ekilmemiş ve terk edilmiş toprakları İtalyan Devleti'nin mülkü olarak kabul eden bir kararname çıkarılmıştır. Libya'daki İtalyan hükümetinin politikası, vatandaşların tarım arazilerine el koymak ve bunları İtalyan vatandaşlarına vermektir.³⁰⁰

10 Şubat 1923'te ise sahipleri tarafından sulama yapılmayan arazilere el konulması yönünde bir kararname çıkarıldı. 11 Nisan 1923'te isyancıların ve isyancılara yardımda bulunan kişilerin arazi ve mülklerinin kamulaştırılması için bir kararname daha çıkarıldı. Nihayet, 19 Kasım 1923 tarihli kararname, üç yıl boyunca ekim

295 Saleh, Al-Harir, "Dirasat Fi Altaarikh Alliybii 1911-1939", (Libya: Al-Fateh Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 33.

296 İbrahim, Hasan, *Aljughrafya Alliybiat Valealam Alearabii*, (Bingazi: Bingazi Üniversitesi Yayınları, 1975), s.52.

297 Hamid Mecdi, *Nizam Altasviat Alsiyasii*, (Beyrut: Dar Al-Wehda, 1990), s.60.

298 Hamid Mecdi, *Nizam Altasviat Alsiyasii*, s. 41.

299 El Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal*, s.41, 42.

300 El Saadi Abbas, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal*, s. 41.

yapılmayan özel ve kolektif toprakların mülkiyetini kamulaştırdı. Bu kamulaştırma, köylülerin topraklarına ulaşamadığı savaş operasyonları döneminde gerçekleşmiştir.³⁰¹

Bu kamulaştırmanın Libya'da tarım üzerinde büyük etkisi oldu ve 1940 yılında el konulan arazilerin alanı yaklaşık 800 bin hektara ulaştı.³⁰² Libya'ya yerleşip tarımda çalışan İtalyan aile sayısı 3.960 aileye ulaşmıştır. Libya'daki toplam İtalyan aile sayısı da 23.919'a ulaştı. Libya'ya yerleşen İtalyanların sayısı da 110 bin kişiye ulaştı.³⁰³

1939 yılının başında, Libya Genel Valisi, Libya'nın yerli halkının hayvan otlatmasını kısıtlayan bir kararname çıkarırken, aynı zamanda İtalyanlara otlakların kullanımında tavizler verdi.³⁰⁴

Bu şartlar altında emekçi Arap kitleleri İtalyan yerleşimcilerin çiftliklerinde çalışmaya zorlandı ve Arap tarım işçilerinin sayısı yaklaşık 30 bine ulaştı.³⁰⁵

Libya, İtalyan mallarının elden çıkarılması için bir pazar haline geldi ve 1936'da Libya'nın ticaret dengesindeki açık 5.153 milyon liraydı. 1937'de ise açık 7,731 milyon liraya ulaştı. Libya'da ekonomik durumun iyileşmesi 1951'de bağımsızlığını kazandığı zamandı.³⁰⁶ Analistlere göre, İtalya Libya'yı işgal etmeye başladığından beri, nüfusun büyük çoğunluğu kırsal bir yaşam sürüyordu. İnsanların geçimi tarımsal faaliyete hayvancılığa dayanıyordu. İktisadi faaliyetler, mevsimlik tarım, tahıl, özellikle buğday ve arpa yetiştiriciliği üzerinden yürütülüyordu. Bu kuru tarım aktivitesi sonbahardan sonra yağmurların düşmesine bağlıydı.³⁰⁷

Kışın yağmurlar başlayınca çiftçiler, köylerinden çevre alanlara araziyi sürmek için ayrılırlar ve sonra geri dönüp hasat zamanına kadar ikamet ettikleri yerlere dönerlerdi. Yağmurla tahıl yetiştirme genellikle vadilerde ve dağ teraslarında yapılırdı. Burada bulunan nem bazı ağaçların dikilmesi için yeterli idi.³⁰⁸

301 İbrahim, *Aljuğrafya Alliybiat Valealam Alearabiu* s.77, 78.

302 İbrahim, *Aljuğrafya Alliybiat Valealam Alearabiu.*, s. 78.

303 İbrahim, *Aljuğrafya Alliybiat Valealam Alearabiu*, s.77,78.

304 İbrahim, *Aljuğrafya Alliybiat Valealam Alearabiu*, s.79.

305 Al-Zawy, *Aelam Libya*, s.19.

306 Claudio, Sigiri, *Aistikhdamat Al'aradi, Almash Aljuğrafıu Limirfaq Almaelumat*, İskenderiye, 1990, s.35.

307 Al-Shari'i, Ahmad, *Aleamal Almaydaniu*, (Kahire: Arab Thought House, 2004), s.28.

308 Al-Tuwair, Muhammad, *Altarih Alziraeiu Fi Libia*, (Sirte: Jamahiriya Yayıncılık, Dağıtım ve Reklamcılık Evi, 1991), s. 22.

Sürekli sulamaya dayalı tarım, deniz kıyısını çevreleyen yerleşim birimlerinde ve bir kısım sebzelerin yetiştirildiği köylerde yapılır. Su, özellikle güneydeki köylerde kuyulardan temin ediliyordu.³⁰⁹ Ülkenin doğu kesiminin bazı bölgelerinde, özellikle tarımsal faaliyete bağlı olan çiftçilerin kullandığı makineler açısından su kaynaklarının mevcut olduğu Jabal Al Akhdar'da kas veya hayvan çabasıyla kuyulardan su çekilmesi söz konusuydu. Çiftçiler tarımın yanında keçi ve koyun gibi sadece birkaç hayvan yetiştiriyordu.³¹⁰

Libya'daki çiftlik hayvanları yaklaşık 98.000 koyun, 25.000 keçi, 2.600 deve, 8.700 sığır ve 1.000 at idi. Hayvanların sayıları 1933'te azaldı. İtalyan döneminde Baraka'dan Mısır'a yılda 80.000 baş koyun ve keçi ihraç ediliyordu. Fizan'ın 52.000 sakininin 40.000'i vahalarda yaşıyordu ve palmiye ekimi ve sulama yoluyla tarımla geçiniyordu. Sigara, paspas, halı, sabun ve zeytinyağı üreten işletmeler bulunmaktaydı. Deri işleme ise her zaman önemli olmuştur.³¹¹

4.5. Bağımsızlık Döneminde Libya'da Ekonomi ve Ticaret

Bağımsızlık döneminde Libya, uzun veya kısa vadeli ekonomik planlar geliştirmekle ilgilenmiyordu. Libya, kötüleşen siyasi durumu yatıştırmakla meşguldü. Bu durum, ekonomik yapıyı kırılgan ve zayıf kılan bilim ve teknik yönünden eksikliğe ve uluslararası kaynakların yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Ulusal Konseyin kurulduğu 1962'de ekonomik yöne ilgi başlayınca kadar, esas olarak tarım ve altyapı projeleri ile ilgilenildi. Libya ekonomisini geliştirmeyi amaçlayan beş yıllık bir kalkınma planı belirlendi.³¹² Bu planın belirlenmesinde diğer ülkelerin deneyiminden yararlanılmış olmalıdır.

Libya'nın bağımsızlık sonrası ekonomisi iki ana faktörden etkilendi. Bunlardan biri petrolün keşfiydi, diğeri ise ve bu petrolün işletilmesi meselesiydi.. 1951'den 1961 yılına kadar petrol ihracatına başlama dönemi, petrol üretimi için hazırlık aşamasını oluşturmuştur.³¹³

309 Al-Tuwair, Muhammad, *Altarih Alziraieu Fi Libia*, s. 25.

310 Al-Tuwair, Muhammad, *Altarih Alziraieu Fi Libia*, s. 30.

311 Golliam, Narduçi, s. 13.

312 İbrahim Hasan, *Aljughrafya Alliybiat Valealam Alearabiu*, s.47.

313 İbrahim Hasan, *Aljughrafya Alliybiat Valealam Alearabiu*, s. 48.

2000’li yılların başlarında ihracatın % 90’dan fazlası petrole aittir. Petrol dışında zeytinyağı, hurma ve çeşitli meyveler, yer fıstığı ihracatı vardır. Libya’nın dışarıdan aldığı mallar arasında çeşitli makineler, motorlu taşıtlar, demir, çelik ve dokuma dikkati çeker. Libya’nın ihracatı ve ithalatında ilk sırayı alan ülkeler İtalya, Almanya ve İngiltere’dir.³¹⁴

4.5.1. Bağımsızlık Döneminde Libya’da Tarım

Libya’nın geleneksel ekonomik uğraşlarından olan tarım Cefera ovasında, dar kıyı kuşağında ve iç bölgelerdeki vahalarda yapılmaktadır. Tahıl türlerinden en fazla arpa, daha az miktarda buğday ve çeşitli sebzeler yetiştirilir. Tütün, zeytin, portakal, hurma ve diğer meyveler, tarımdaki çeşitliliği sağlamaktadır.³¹⁵

İtalyanların Libya’dan çıkışından sonra Libya çok kötü bir ekonomik durumdaydı. 1989’da Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü, “*Libya, en kötü koşullarında aşırı yoksulluğun en güzel bir örneğidir*” yorumunu yapmıştır. Enerji sektörü ve tarımsal genişleme zor iklim koşullarıyla sınırlıdır. Sermaye yoktur, teknik ve idari yeterlilik yoktur. 1950’li yılların başında, ülke hala İkinci Dünya Savaşı’nın etkilerinden muzdaripti. Savaş sonrası ekonomik yapı geniş bir tarımsal temele dayanıyordu. Ana tarım sektörü kırsal kesimdeydi. Kırsalda ve çölde yaşayan aktif işçilerin %70’i tarımda istihdam ediliyor ve ülkenin gayrisafi milli hasılasının %60’ını üretiyorlardı. En önemli ürünleri arasında tahıl, zeytinyağı ve koyun vardı.³¹⁶

Bu nedenle, tarım arazilerinin çoğu geniş bir tarımsal yöntemle ekildi ve yağmur dalgalanması, sermaye eksikliği, teknoloji eksikliği verimliliği düşürdü. Tohum türleri kaliteli ve endemikti. Özellikle arpa ve bazı sebzeler iyi mahsullerdir.³¹⁷ Fizan bölgesinin kuzeyinde kalker, kum taşı ve bazaltlı platolar yükselir; orta ve güney kısımlarında ise kalkerli yaylalar vardır. Son derece az yağmur düşen Fizan’da sert kara iklimi hâkimdir. Vahaların yaygın olduğu bölgede vadiler boyunca yeşillikler görülür. Tarım kuyuları sularıyla yapılır. Hurma bölgenin başlıca ürünüdür.³¹⁸

³¹⁴ Ahmet Kavas, “Libya”, s. 176.

³¹⁵ Ahmet Kavas, “Libya”, s. 175- 176.

³¹⁶ Saadallah, Abul-Qassem, “*Cultural History of Algeria*”, (Beyrut: Dar Al-Gharb Al-Islami, 1998), s.25.

³¹⁷ Nikolai, Eilish, *Libya Tarihi*, Yeni Kitap Evi, 1969, s.33.

³¹⁸ Kemal Kahraman, “Fizan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1996, s. 162.

İtalyan zeytin çiftliklerinin meyve ağaçları, çoğu bölgeye yayılmış durumdadır. Libya'da yaklaşık 3- 5 milyon zeytin ağacı, yaklaşık 12 milyon palmiye olduğu tahmin edilmektedir. Bu yörelerde incir, armut, kayısı ve nar da önemli meyvelerendir.³¹⁹

1950'li yılların başında, ülkenin ekonomik yoksulluğu nedeniyle nüfusun yaklaşık %80'i kırsalda yaşamakta ve geçim kaynağı tarıma ve hayvancılığa bağımlıydı. Devlet, bu dönemde tarımın kalkınması için programlar düzenlemiştir. Yine de kamu kesimi yeterli müdahalede bulunmamış ve tarımsal faaliyet bireysel çabalara bırakılmış ve geleneksel olarak devam etmiştir.³²⁰

1950'li yılların başında bazı ekonomik planlama girişimleri vardı. Ancak bu planlar, ülkenin o dönemde karşı karşıya olduğu mali zorluklar nedeniyle tamamlanamadı. 1952-1958 arasındaki ilk tarımsal kalkınma planı, Birleşmiş Milletler misyonu tarafından sunuldu.³²¹ O dönemde mevcut tarım arazilerini geliştirmek ve çiftçilerin koşullarını iyileştirmek amacıyla sunulan bu kapsamlı plan için önerilen miktar yaklaşık 30 milyon dinar idi.³²²

Kapsamlı plan yaklaşık 30 milyon dinar olup, bu dönemde yapılan çalışmaların çoğu yeraltı suyu arama, ağaçlandırma, kumul tespiti, selden korunma, tarım hizmetleri ve tarımsal yayılım alanlarında gerçekleştirilmiştir. Bu plan, beş yıllık 1956- 1961 planıydı. Bu planın paydaşları Libya hükümeti, Libya'daki Amerikan Operasyonlar Misyonu (USO)³²³ ve Libya'daki Birleşmiş Milletler teknik yardım misyonunun ortak bir komitesinden oluşuyordu. Tarım sektörünün bu plandaki payı yaklaşık 1,6 milyon dinar idi ve planın toplam ödeneğinin %8'ine denk geliyordu.³²⁴

Libya, devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan yardımlara dayanan bir geçim hayatı yaşamaktaydı. Sirenayka'da, bölgedeki başlıca ürünler arasında arpa ve buğday yer alırken, onu çoğunlukla bitişik tarlalarda ve bahçelerde

319 Saadallah, Abu al-Qasim, *Alsahvat Val'iislah Fi Almaghrib Alearabi*, s.26.

320 Kırsal Sosyoloji, (1991), Garyounis University Press, Benghazi, Baskı 1, s. 36.

321 The Libyan Badi, (1998), Qaryounis University Press, Benghazi, Baskı 1, s.19

322 Sigiri, Claudio, *Aistikhdamat Al'aradi, Almash Aljughrafiu Limirfaq Almaelumat*, s. 51.

323 Al-Tuwair, Muhammad, *Altarih Alziraeiu Fi Libia*, s. 32.

324 Saadallah, Abu al-Qasim, *Alsahvat Val'iislah Fi Almaghrib Alearabi*, s.28.

yetiştirilen meyve ve sebzeler izlemektedir. Kuzeyinde özellikle buğday yetiştirilirken, güneyde çöl kenarlarında arpa yetiştirilmektedir.

Sirenayka sakinlerinin çoğu hayvancılıkla uğraşıyordu. Bu nedenle Yeşil Dağ bölgesinde ve çölün sınırlarında çok sayıda koyun, keçi ve deve yetiştiriyorlardı. Bu bölgede kurulan tarımsal yerleşim yeri, 1950'lerde kötüleşen üretimi yeniden canlandırmak ve Sirenayka'ya istikrarlı tarımı geri getirmek için birçok girişimde bulunulmuştur. Devletin petrolü keşfetmesinin 1957'de başlamasından ve 1961'de de petrol arzının başlamasından sonraki serbest ekonomi politikası, tarım dışı diğer sektörlerin işgücünü tarımdan çekmesi nedeniyle ülke tarımı üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Tarımsal üretimde rekabet ortaya çıktı. Düşük fiyatlarla gıda maddelerinin ithal edilmesi gibi durumlar, tarımsal üretimin maliyetini arttırdı. Bu durum, 1958-1967 döneminde arım gelirinun 21 milyon Libya dinarı oranında durgunlaşmasına neden oldu. Oluşan ortam tarım sektörüne yatırım yapma konusunda isteksizliğe neden oldu. 1946'da ekonomik olarak aktif nüfusun yaklaşık %7,35'i tarım sektöründe istihdam edilmektedir.³²⁵

O dönemde GSYİH'nın sadece %3'üne katkıda bulunan tarım ve hayvancılık, petrolden önceki dönemde ulusal ekonominin ana unsuru idi.¹⁰¹ O dönemde tarım, ülke nüfusunun yaklaşık %80'ini mevsimsel işgücü olarak istihdam ediyordu.³²⁶

Kuraklık yıllarında, tarımsal zararlılar nedeniyle ve kış gibi tarım dışı mevsimlerde bu işgücünün çoğu işsiz kalmıştır. Tarım arazilerinin mülkiyeti bireyler ve kabileler arasında dağıtılmış ve petrol fazı ile beraber kırsal bölgelerden şehirlere göç başlamıştır.

4.5.2. Petrol

Petrolün keşfinden sonra, Libya petrol servetinde benzeri görülmemiş bir patlama yaşanmıştır. Üretim sıfırdan batı petrol ülkelerinin ulaşamadığı seviyelere

325 Al-Barasi, Muhammad, *Aqtisad Antaj Alshaeir Bimintaqat Aljabal Alakhdar*, (Al- Bayda: Yüksek Lisans Tezi, Coğrafya Bölümü, Ziraat Fakültesi, Omar Al-Muhtar Üniversitesi, 2008), s.36.

326 Al-Barasi, Muhammad, *Aqtisad Antaj Alshaeir Bimintaqat Aljabal Alakhdar*, s.38.

sıçradı. Yıllık üretim 150 milyon tona yakındı. Tüm gelirler, savurgan tüketim kanallarına aktarılmaktaydı. Ancak bütün bunlar 1969 devrimine kadardı.³²⁷

O dönemde Libya'ya sevk edilen uzmanlar, büyük ülkelerin bölge bütçesinin %75'ini sağladığını fark etti. Uzmanlar, tarımsal genişleme ile otlakların geliştirilmesine odaklanmanın daha iyi olacağını söylemekteydi. Yün eğirme ve dokuma için birincil endüstriler ve diğerleri kurulup tamamen yabancı yardımına bağımlılığın önlenilebileceği tespit edildi. Libya'nın ulusal endüstrisini teşvik etmesine yardımcı olacak olan şey de tam olarak buydu.³²⁸

Yakın döneme kadar tarım ve hayvancılığa bağlı bir topluluğun dönüşümü kolay değildi. Zira son dönemlere kadar Libya ekonomisinin temelini hayvancılık, tarım ve küçük el sanatları oluştururdu. Fakat günümüzde Libya ekonomisi denince ilk akla ham petrol ve petrol ürünleri ihracatı gelir. Bu durum, 1955 yılında ülkede petrol emarelerinin belirmesi ve 1959'da Sirte körfezinin güneyinde Zelten'de ilk petrol kuyularının açılmasıyla başlar. Aynı yıl içinde yine denize çok uzak olmayan mesafede Raguba'da başka kuyular açılır. Bu kuyular uzunluğu 160 kilometreyi bulan petrol boru hatlarıyla Akdeniz kıyısına bağlanınca, petrol üretimi arttırılmıştır. 1961'den 1968'e kadar beş büyük boru hattı daha devreye girmiştir. Bu boru hatlarının uzunluğu 400 kilometreyi aşmıştır. 1967'deki Arap- İsrail savaşının ardından Süveyş Kanalı'nın kapanması Libya petrolünün önemini büsbütün arttırdı. Petrol ihracatı da beklenmedik bir hızla yükseldi. Libya'da petrol yanında doğal gaz üretimi de gittikçe önem kazanmaktadır.³²⁹

1959 yılında Libya'da petrolün bulunması ve 1960'lardan itibaren petrolün ihraç edilmeye başlanmasıyla, 1969 yılına gelindiğinde ülkede kişi başına düşen milli gelir 1.500 dolara ulaştı. Ülke zenginleşmeye başlayınca da, kral ve yöneticiler hakkında skandal söylentileri ortaya çıkmaya başladı.³³⁰

327 Hamdan, Cemal, s. 86.

328 Zaim, Muhammed, "Libya Tunus ve Fas Magrib", Şam, 2009, s. 22.

329 Ahmet Kavas, "Libya", s. 175.

330 Tufan Turan, Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk- Senusi Ve Türkiye Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 19, Sonbahar 2011, s. 198.

4.5.3. 1951- 1960 Dönemi Boyunca Trablus Limanı

Trablusgarp ülkenin kuzeybatısında Akdeniz sahilinde uzanan, bir kısmı kayalık olan ve limanı kuzeybatı rüzgârlarından koruyan bir burnun siperinde kurulmuştur. Burası aynı zamanda Büyük Sahra istikametine doğru açılan çölün başlangıç noktası gibidir. 2010'lu yıllara gelindiğinde nüfusu 1 milyonu aştı. Ülkenin en büyük şehri ve limanı, ayrıca sanayi ve ticaret merkezi haline geldi. Libya'nın başta gelen yükseköğretim kurumu el-Fatih Üniversitesi de buradadır.³³¹

Ülkenin en önemli liman faaliyeti Trablus ve Bingazi şehirlerindedir.³³² 20. yüzyılın ikinci yarısında Trablus Limanı'ndaki gemilerin hareketi, ülkenin o dönemde yaşadığı ekonomik ve politik koşulların gerçek bir yansıması olarak yoğunluğunda artışlar ve düşüşler yaşamıştır. Bununla birlikte gemi sayısının artış hızının çok fazla olduğu da görülmüştür.³³³

Gemi sayısındaki bu yüksek büyüme oranı, petrol şirketlerinde çalışan yabancı sayısının artması, sermaye malları ve yedek parça ithalatının artması sonucunda tüketim malları ithalatının artmasına bağlanabilir. Uluslararası petrol şirketlerinin Libya'da petrol aramaya başlamasıyla petrol aramalarında kullanılan ekipman ve makineler için uygulanan ithalat, bu duruma örnek olarak verilebilir. Petrolün Libya ekonomisi üzerindeki etkisinin oldukça erken bir dönemde başladığı söylenebilir.³³⁴

4.6. Libya Ekonomisini Geliştirmek İçin Kurulmuş Kurum ve Kuruluşlar

4.6.1. Libya Kalkınma ve İstikrar Ajansı

Libya'da ekonomik ve sosyal kalkınmanın canlandırılmasına yardımcı olmak için programlar ve projeler oluşturulmuştur. Bu projeler üretimi geliştirmeye ve genişletmeye yardımcı olacak girişimlere borç vermeye yetkiliydi.³³⁵

³³¹ Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 288- 289.

³³² Ahmet Kavas, "Libya", s. 176.

³³³ Abu Khushaim, Abdel Aziz, s. 67.

³³⁴ Al-Qaidi, Mahjoub, s.41.

³³⁵ Cuma, Sabriya, s. 29.

4.6.2. Libya Finans Kurumu

Libya Finans Kurumu, 1952 yılında kurulmuş ve Libya'da planlama yaklaşımının geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Komite, genel olarak, tarım, sanayi ve ticari projeler için krediler sağlayarak ve tesisleri genişleterek ekonomik ve sosyal kalkınma ile ilgili tüm konularda hükümete tavsiyelerde bulunmakla görevlendirilmiştir.³³⁶

4.6.3. Ekonomik Planlama Komisyonu

Ekonomik Planlama Komisyonu, 1952'de kuruldu. Libya'daki planlama yaklaşımının belirlenmesine yardımcı oldu ve komite genel olarak hükümete Libya'daki ekonomik ve sosyal kalkınma ile ilgili tüm konularda tavsiyelerde bulunmakla görevlendirildi. Libya'daki gelişmeleri zaman zaman gözden geçirmek ve bununla ilgili raporlar sunmayı amaçlamaktadır.³³⁷

4.6.4. Yeniden Yapılanma ve Kalkınma İçin Libya Amerikan Otoritesi ve Heyeti

Yeniden Yapılanma ve Kalkınma İçin Libya Amerikan Otoritesi ve Heyeti, 1955'te kuruldu. Kurumun görevi Libya'yı yeniden inşa etmek ve geliştirmektir.³³⁸ Bu kurumların varlığı 1955 yılına kadar basit düzeyde idi. İlk kez profesyonel olarak böyle bir kurum kurulmasına ve projeler geliştirmesine rağmen bu projeleri içeren plan uygulanamamıştır.³³⁹ Dünya Bankası, Libya'ya gelince ülkede ekonomik anlamda bazı başarılar elde edilmiş olmasına rağmen istikrarsızlık devam etmiştir. 1959 yılına kadar Libya'da planlanan kalkınmanın hala çok büyük sorunlarla karşı karşıya olduğu görüldü. Bazı başarılar sağlandı, ancak yabancı kuruluşların Libya'nın ekonomik hayatındaki ağır yükün üstesinden gelemediği görülmüştür.³⁴⁰

336 Al-Barasi, Muhammed, *Aqtisad Antaj Alshaeir Bimintaqat Aljabal Alakhdar*, s. 36.

337 El-Gohary, Yosra, s. 331.

338 El-Gohary, Yosra, s. 332.

339 El-Gohary, Yosra, s. 333.

340 Abu Khushaim, Abdel Aziz, s. 66; Al-Qaidi, Mahjoub, s. 43; Abido, İbrahim, s. 28.

BEŞİNCİ BÖLÜM

LİBYA'DA SİYASİ YAŞAM

5.1. Bağımsızlıktan Önce Libya'da Siyasi Yaşam

Libya'da bağımsızlıktan önce, İtalyan hakimiyeti döneminde siyasi yaşamın önemli bir gücü yoktu. Siyaset, çoğunlukla Senussi'nin Cyrenaica kentindeki siyasi faaliyetleri ile temsil ediliyordu. 1943'te İngilizlerin Cyrenaica'yı işgali, sakinlerinin elinde yıkımdan kalan kalıntılarla karşılaştı. İtalyan yöneticiler, Libyalıları rahatsız eden birçok faaliyete girişmişti. Mihver güçlerinin ülkelerini işgal edeceğinden korkan göçmenler ve sürgünler ise, memleketlerine dönmeye başladı. Bölgeye hakim olan İngiliz yönetimi sosyal ve ekonomik koşulları iyileştirmek için çaba gösterdi.³⁴¹

Özellikle savaş sırasında malzeme sıkıntısı yaşanmaması için kısa sürede siyasi farkındalık oluştu. Cyrenaica, bir yandan müttefiklerin açıklamalarıyla savaş sırasında ve sonrasında doruğa ulaşan genel Arap milliyetçiliği dalgası nedeniyle uyarıldı. Bu uyarıyı dikkate alan o dönemin yöneticisi İdris Al-Senussi, gereken önlemleri almıştır.³⁴² İngilizlerin büyük saygı duyduğu ve yönetim talebi anlamında halkın arzularını samimiyetle ifade eden İdris Al-Senussi'nin şahsında örneklendirilen dengeli liderlik dikkat çekmişti. Davanın tam tersinin görüldüğü Trablus bölgesi, partizan taassubuyla adeta parçalanmıştı.³⁴³

1948'de, ülkenin genel atmosferinde büyük bir değişiklik meydana geldi. Siyasi geleceğe ilişkin bir karara varılamaması ve İngiliz vadinin samimiyetsizliği hayal kırıklığına yol açtı.³⁴⁴

Diğer taraftan Filistin'de Araplarla Yahudiler arasında yaşanan şiddetli savaş, Libya'da da yankı buldu.³⁴⁵ Libya, Filistin savaşında doğrudan bir taraf olmamasına

341 Abu al-Qasim Saadallah, "The Current Awakening and Reform in the Maghreb", (Maghreb: Al-Mawared Magazine, 2003), s.26.

342 Majid Khadduri, *Dirasat Fi Altatavur Alsiyasi Libia Alhadithat*, s.73.

343 Eric Armmar ve Foley de Candol, s.25.

344 Odeh Muhammad ve Al-Khatib Ibrahim, "History of the Modern Arabs", (Amman: Dar Al-Ahlya for Publishing and Distribution, 1989), s.134.

345 Al-Aliyah, Miloud, *Şeyh Muhammed Bin Ali Al-Senussi*, Asur Dergisi, Sayı 8, 2007, s.127.

rağmen, Sirenayka'daki Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine ve Prens İdris'in ve halkın İngiliz karşıtı duygu dalgasına kapılmasına neden oldu.³⁴⁶

Bu dönemde Badia ve Urban liderleri, İdris Al-Senussi himayesinde derhal bağımsızlık taleplerinde ısrar ettiler. Bölgeyi yönetmekten sorumlu olanlar, bu arzuya sempati duyuyorlardı. Çöl savaşı ve bağımsızlık kararındaki gecikme ise, devleti yeniden inşa etme sürecinde istikrarın bozulmasında etkili oldu.³⁴⁷

Ancak tüm ve çalışmalara rağmen, amaca ulaşamamış ve bağımsızlık düşüncesi sadece bir fikir ve mücadele olarak kalabilmiştir.³⁴⁸ Libya'nın bağımsızlığını kazanması biraz daha süreç alacaktı.

5.1.1. Omar Al-Muhtar Derneği

Bu derneğin kurucusu Asaad bin Omran'dır. Onun vefatı sonrasında derneğin başkanlığını Mustafa Amer yürütmüştür. Önemli roller üstlenen Ömer El Muhtar Derneği, edebi çalışmalarda bulundu ve aynı isimle bir de dergi çıkardı. İngiliz yönetimi ise, bu durumun kargaşaya sebep olacağını ve Al-Senussi liderliğinde birleşik bir Libya devleti kurulmasının uygun olacağını belirtti. Bu dernek, Omar Al-Muhtar Kulübü feshedildikten sonra Millet Meclisi adını almıştır.³⁴⁹

5.1.2. Eski Üniversite

Omar Al-Muhtar Derneği'nin yanı sıra Barqa siyasetiyle ilgilenen eski Libyalı politikacıların da yer aldığı Old (Eski) Men Üniversitesi de burada zikredilebilir.³⁵⁰ Bu yapı, Libya'nın bağımsızlığını kazanması ile ilgilenmiştir.

5.1.3. Ulusal Cephe

Ulusal Cephe, Libya birliği meselesi gündeminin bir sonucu olarak 1934 yılında kurulmuştur. Bu cephe, Muhammed İdris el-Mehdi el-Senussi ve bağımsızlık üzerinde

346 Aliyah, Miloud, *Şeyh Muhammed Bin Ali Al-Senussi*, s. 128.

347 Eric Armmar ve Foley de Candol, s. 89.

348 Eric Armmar ve Foley de Candol, s. 91.

349Al-Sallabi Ali Muhammed, *Favakah Tazajat Lilharakat Alsunusiat Fi Libia, Sirat Qayidin: İdris Al-Senussi ve Omar, Al-Muhtar*, (Beyrut: Companions Library, 2001), s. 17.

350Al-Sallabi Ali Muhammed, *Favakah Tazajat Lilharakat Alsunusiat Fi Libia, Sirat Qayidin: İdris Al-Senussi ve Omar, Al-Muhtar*, s. 20.

çalışan bir ulusal hükümetin iş başına gelmesini talep etmiştir. Senussi prensliği çerçevesinde bir birliği amaçlayan Ulusal Cephe, Ocak 1948’de ülkenin birliğine ilişkin taleplerini kamu oyuyla da paylaşmıştır.³⁵¹

5.1.4. İslami Gençlik Birliği

Cyrenaica’da kuruldu ve önde gelen üyelerinden biri Salih Masoud Boyasser’di. İslami Gençlik Birliği, Sirenayka ve Trablus’un Senussi Prenslığı dışında birleşmeyeceğine inanıyordu.³⁵²

Muhammed İdris Al-Senussi, İngiltere’nin talebi üzerine Cyrenaica’ya döndü. Bu nedenle, tüm yönetim organları feshedildi ve yeni bir birleşik cephe kurulması istendi. Çünkü parçalanmış bir yönetimin istikrarsızlığa neden olabilecek siyasi çatışmalara yol açabileceği düşünülmekte idi.³⁵³

Nitekim, bu karardan memnun olmayan ve Sirenayka’nın bağımsızlığının diğer bölgelerin zararına olduğunu gören Ömer El Muhtar Derneği’nin muhalefetine rağmen bu organlar birleştirildi.³⁵⁴

Bununla birlikte, Barqawi Cephesi adıyla, Muhammed İdris Al-Mehdi El-Senussi’nin küçük kardeşi Muhammed Reda başkanlığında 1948’de bir cephe daha kuruldu. 70 üyeye ulaşan cephe, aslında Muhammed İdris Al-Senussi tarafından atanan valileri de kapsamaktaydı.³⁵⁵

Barqawi Cephesi, Trablus ve Sirenayka arasındaki birliğin, cepheyi tanınmış bir siyasi yapı olarak, Muhammed İdris Al-Senussi liderliğindeki bir federal sistemle tavsiye ettiği için, Senussi Emirliğinin Trablus halkının kabulüyle bağlantılı olması gerektiğine inanıyordu.

Sirenayka eyaleti, İtalya ile hiçbir şekilde işbirliği yapmamasının yanı sıra bağımsızlık ve Muhammed İdris Al-Senussi ve ondan sonra haleflerinin başkanlık ettiği

351 Khadouri, Majeed, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi.*, s. 73; Al-Bashir Al-Mughairbi, *Omar Al-Muhtar Association Documents*, (Kahire: Page from the History of Libya, Arap Kayıt Kurumu, 1993), s.17.

352 Al-Bashir Al-Mughairbi, *Omar Al-Muhtar Association Documents.*, s.17.

353 Zahia Kaddoura, *Tarih Alearab Alhadith*, s.442.

354 Henry Gibb, s.71.

355 Mahmoud Shaker, *Altarih Al’iislamiu*, (Beirut: The Islamic Office, 2000), s. 38-39.

bir anayasal hükümetin kurulmasını talep ediyordu. Onlara göre Libya'nın bağımsızlığı ve birliği iki koşula tabidir. Bunlar şöyledir:

“*Muhammed İdris El-Senussi'nin mülkiyeti ve oğullarının halefligi korunacak ve tanınacak. İtalya Libya'ya dönmeyecek.*”³⁵⁶

Muhammed İdris El-Senussi, 1949'da, İngiltere'nin II. Dünya Savaşı sırasında kendine verdiği taahhütleri yerine getirmesi üzerine Sirenayka'nın bağımsızlığını ilan etti. Ardından İtalyan yönetimi Cyrenaica'ya geri dönmedi. 16 Eylül 1946'da İngilizler, bir anayasa hazırlama ve Britanya'nın sahip olduğu yetkileri tanımlama hakkına ek olarak Muhammed İdris El-Senussi'ye yetki devri bildirisini yayınladı. Böylece Cyrenaica, Muhammed İdris yönetiminde bağımsız bir bölge haline geldi.³⁵⁷

1946'da İtalya, Libya'nın bağımsızlığını ve yöneticisi olarak da Elseyyid Muhammad İdris El-Senussi'yi tanıdı. Buna rağmen, yönetimi tam anlamıyla bağımsız değildi, çünkü Fransız ve İngiliz kuvvetleri hala Libya topraklarında mevcuttu.³⁵⁸

5.2. Bağımsızlıktan Sonra Libya'da Siyasi Yaşam

1940'ta, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir sonraki yıl, Emir İdris El-Senussi, müttefiklerin zaferi kazanacağı yönünde tahmin yürütüyordu. Bu nedenle onlara katıldığını duyurdu ve İngilizlerle bir takım anlaşmalar yaptı.³⁵⁹ Ardından yapılan anlaşmaları bitirdikten sonra 1940'ta Mısır'da sürgün edildiği sırada kurduğu,³⁶⁰ Senussi Ordusu olarak adlandırılan bir orduyla Libya'ya girdi.³⁶¹ İngilizlerle yapılan bu ittifak, İtalyanların ülkeden sürülmesini sağlamıştır.³⁶²

İtalya, İkinci Dünya Savaşı'nın kendisi için büyük bir hezimetle sonuçlanmasının ardından Libya topraklarını tamamen terk etti. Hemen ardından da Esseyid İdris El-Senussi çabucak Temmuz 1944'te Trablus'a döndü.³⁶³

356 Henry Gibb, s.78.

357Muhammad Al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnbii*, s.120.

358 Cuhaydar Ammar, *Afaq Vavathayiq Fi Altaarih Alliybii Alhadith*, s.101.

359 Riyad, Zahir, *Shamal İfiriqia Fi Aleasr Alhadith.*, s.16.

360 Russian Ituri, *Libia Min Alfah Alearabi*, s 53.

361 Muhammad Abd al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnbii*, s. 120.

362 Riad Zahir, *Shamal İfiriqia Fi Aleasr Alhadith*, s. 16.

363 Cuhaydar Ammar, *Afaq Vavathayiq Fi Altaarih Alliybii Alhadith*, s.101.

Bu tarihte Libya artık İtalyan egemenliği altında değildi. Ajdabiya hükümeti kendi kendini bağımsız yönetmeyi başardı. Ardından 1949'da yalnızca Barka eyaleti bağımsızlığını ilan etti. Daha sonra, İngiltere'ye ait askeri yönetimin yetkilerinin çoğu, Barka'daki yeni hükümete devredildi.³⁶⁴

Barka'da bağımsızlık ilan edildikten sonra yönetimin Barka'ya taşınması düşünüldü ve bunun için hazırlanmaya başlandı.³⁶⁵ Bu yüzden bir kararname çıkarılıp, ülkenin yönetimini devralacak bir hükümet atanmasına karar verildi. Sonra da Barka için yeni bir anayasa çıkarıldı. Bu anayasa modern çağda Libya ve Arap tarihinin önemli belgelerinden biri olarak kabul edilir. Bu anayasa, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülkiyet özgürlüğü ve herkes için eşitlik sağlamayı içeriyordu. Anayasa, Arapça'nın ülkenin resmi dili olduğunu ilan etti. Anayasa ayrıca, daha önce Barka'da kurulan hükümetin, halk tarafından bir parlamentonun seçildiği anayasal bir hükümet olmasını şart koşuyordu.³⁶⁶

24 Aralık 1951'de Emir Muhammed İdris El-Senussi, Bingazi'deki Al-Manar Sarayı'nın balkonundan Libya halkının direnişinin bir sonucu olarak çıkarılan Ulusal Meclis'in kararına ek olarak, Birleşmiş Milletler'in desteği ve kararının uygulanması ile Libya devletinin doğuşunu ilan etti. Emir Muhammed El-Senussi, Libya'nın bağımsız ve egemen bir devlet olduğunu ve kendisini de onun kralı olduğunu ilan etti. Ülkenin adı Libya Krallığı idi.³⁶⁷

Kral, ülkeyi liderliği altında birleştirdi.³⁶⁸ Sonra Libya'da ilk meclisini kurdu.³⁶⁹ Bu meclis, ulusal bir meclisti. Meclisin kararlarına göre Libya, egemen, bağımsız, demokratik, federal ve aynı zamanda anayasal monarşik bir devlettir. Buna göre Elseyyid Muhammad İdris El-Senussi, Libya Birleşik Krallığı kralı olacaktı.³⁷⁰

364 Al-Bash Hassan, *Sirae Alhadarat Hatmiat Av Jurh Bashariun*, s.46.

365 Al-Bouri Abdel-Monsef Hafez, *Alghazv Al'italiu Lilibia*, s.27.

366 Al-Bouri Abdel-Monsef Hafez, *Alghazv Al'italiu Lilibia*, s.27.

367 Riad Zahir, *Shamal İfريقيا Fi Aleasr Alhadith*, s.21.

368 Al-Bash Hassan, *Sirae Alhadarat Hatmiat Av Jurh Bashariun*, s.53.

369 Hamida Ali Abd al-Latif, *Almujtamae Valdavlat Valiastiemar Fi Libia*, s.83.

370 Abu Ajila Muhammad Abd al-Hadi, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnaabii.*, s.120.

5.2.1. Krallık Döneminde Libya Hükümetleri

Hükümranlık, özellikle yürütme ve yasamada barışçıl¹⁰⁶ ve güçlü bir şekilde kullanıldı. Kraliyet döneminde, yani on sekiz yıllık¹⁰⁷ hakimiyet döneminde on bir hükümet değişti. Bu süre içinde görev yapan Libya hükümetlerinin listesi aşağıdaki gibidir³⁷¹:

- “*Mahmoud Al-Montaser Hükümeti (1951-1954)*
- Muhammed El-Sakızlı Hükümeti (1954)*
- Mustafa Bin Halim Hükümeti (1954-1957)*
- Abd Al-Majid Kaabar Hükümeti (1957-1960)*
- Muhammed Osman Al-Sayd Hükümeti (1960-1963)*
- Mohiddin Fakini Hükümeti (1963-1964)*
- Mahmud Al-Montaser Hükümeti (1964-1965)*
- Hüseyin Mazez Hükümeti (1965-1967)*
- Abdel Kader Al-Badri Hükümeti (1967)*
- Abd Al-Hamid Al-Bakoush Hükümeti (1967-1968)*
- Vanis Kaddafi Hükümeti (1968-1969).*”

Kral Muhammed El-Senussi, 1 Eylül 1969’da Albay Muammer Kaddafi liderliğindeki bir grup subayın yönettiği darbeye kadar Libya’da hüküm sürdü.³⁷² O sırada Senussi, tedavi için Türkiye’de bulunuyordu.³⁷³ Senussi ardından Yunanistan’a gitti ve orada bir süre yaşadı.³⁷⁴ Daha sonra eşi Kraliçe Fatıma ile Mısır’a taşındı ve Mısır’da Cumhurbaşkanı Cemal Abdul Nasır’ın konuğu oldu. 1983’teki ölümüne kadar Mısır’da kaldı.³⁷⁵ Halbuki 1971’de Libya mahkemesinde gıyabında ölüm cezası verilmişti.³⁷⁶ Senussi vefatından sonra Medine’deki El-Baki Mezarlığı’na gömüldü.³⁷⁷

371 Madi Al-Husseini, *Hayat Vaeasr Muhamad İdris Alsanusi*, s.200.

372 Al-Arqoubi Anis, Kral İdris, *Sirat Dhatiat Mafqudat Bayn Surat Almuhtar Vatahmih Alqadhaafi*, s. 10.

373 Al-Sallabi, Ali Muhammed, *Muhammed İdris ve Omar Al-Muhtar*, s. 83.

374 Murshid, Enas, *Omar Al-Muhtar ve İdris Al-Senussi, Sanavat Alluju’ Valmuqavama*, s. 48.

375 Madi Al-Husseini, *Hayat Vaeasr Muhamad İdris Alsanusi*, s. 200.

376 Murshid, Enas, *Omar Al-Muhtar ve İdris Al-Senussi, Sanavat Alluju’ Valmuqavama*, s. 48.

377 Al-Arqoubi Anis, Kral İdris, *Sirat Dhatiat Mafqudat Bayn Surat Almuhtar Vatahmih Alqadhaafi*, s. 10.

Libya hükümetinin Kurulması

Ulusal bir Libya hükümeti kurulmadan önce, devletin idaresini yabancı kontrolünden ülke halkının denetimine devretmek için birkaç adım atmak gerekiyordu. Sirenayka'da özyönetim sağlayan bir Arap yönetimine izin verilmişti. Fizan'a gelince, Fransa, 1950 yılına kadar ülkeyi Fransız askeri yönetimi altında yönetti ve bundan sonra Trablus Ulusal Kongresi, Mart 1950'de toplandı. Daha sonra Birleşmiş Milletler'in kararlarını da içeren bir dizi karar aldı. Ancak Trablus hükümetinin kurulmasından bahsedilmedi.³⁷⁸ Bu nedenle, Libya Ulusal Meclisi, Kasım 1950'de toplandığında, eyaletleri ilhak etmek için adımların atılması gerektiği anlaşıldı. Üçlü geçici bir ulusal hükümet kurulmadan önce Ulusal Meclis, hükümet kurmak için ilk adımları attı. Trablus ve Fizan bölgelerinin her birinde ayrı sistemler olacaktı. Şubat 1951'de, Ulusal Meclis, Aralık 1950'de Libya Kralına sunduğu raporda bir karar aldı. Meclis, üyeleri seçmeye çağırıyordu. Trablus ve Fizan bölgesinde bir federal ortam oluştu ve iki yerel yönetim Mart 1951'de kuruldu. Millet Meclisi konuyu görüştüğünde, bir komite seçilmesine karar verildi.³⁷⁹

Kral, siyasi partilerin liderlerine ve etkili şahsiyetlere geçici hükümetin kurulması konusunda danıştıktan sonra, görüşünü komiteye ilettili. Böylece komite Trablus'a döner dönmez Ulusal Meclis toplandı ve bir karar alındı. Geçici federal hükümet üyelerinin isimleri de dahil olmak üzere karar metni aşağıdaki gibidir:³⁸⁰

“Planı hazırlamak için Birleşmiş Milletler temsilcisi ile iletişime geçmek.

Yetkililerin, Ocak 1952'den önce mevcut idarelerden tüm yetkilerin devrini sağlayacak şekilde idareyi denetleyen iki ülkeden kademeli olarak hareket etmesi.

Aşağıdaki kişilerden görev kabul edenleri hükümet pozisyonlarında atamak.³⁸¹

Adalet Bakanı ve Eğitim Bakanı Mahmud Montaser, Dışişleri Bakanı ve Sağlık Bakanı Sayın Ali Al-Harbi, Savunma Bakanı Sayın Omar Shaneib, Sayın Mansour Qadara, Maliye Bakanı Sayın İbrahim, İletişim Bakanı Bin Shaaban ve Devlet Bakanı Bay Muhammad Bin Othman.³⁸²

378 Mahmoud Shaker, *Tarih İslam*, s. 39.

379 Muhammad Raafat Al-Sheikh, *Alearab Fi Altaarih Almuasir*, (Trablus: Euyin Lildirasat Valbuhuth Alajtimaeciat Al'iinsaniat, 2008), s. 459.

380 Othman Essid, *Mhataat Min Tarih Libya*, (Tunus: Tunuslu Yayınevi, 1995), s.27.

381 Othman Essid, *Mhataat Min Tarih Libya*, s. 33.

382 Mahmoud Shaker, *Tarih İslam*, s. 41.

*Yerel yönetimin görevi, çeşitli departmanların çalışmalarını planlamak, koordine etmek, yönetim ve bütçe planlarını hazırlamak için kurulan bir koordinasyon komitesiyle işbirliği yapmak, idareyi denetleyen yetkileri Libya hükümetine devretmekti.*³⁸³

5.2.2. Libya'daki Monarşi

İkinci Dünya Savaşı'nda Afrika çatışmalarının ana üssü olan Libya, baştan başa harap oldu, halk yeniden büyük sıkıntı çekti. 1943'te İtalyan- Alman kuvvetleri tamamen yenilip Libya'dan çıkınca İtalyan göçmenleri de Libya'dan kaçtı. Barış antlaşmaları imzalanıncaya kadar Trablus ve Bingazi İngiliz, Fizan Fransız askeri idaresine bırakıldı. Birleşmiş Milletler'in Libya'nın geleceğine dair karar verme aşamasında Türkiye- Libya ilişkileri yeniden gündeme geldi. İtalyan kolonilerinin kaderini belirlemek için oluşturulan komisyonda bir de Türk delegesi vardı. Bu delege, Türk hükümetinin Libya'nın galiplerinin himayesine verilmesine karşı olduğunu ve bir bütün olarak Libya'nın bağımsızlığının tanınmasını savundu. Bu husustaki kararın Libya halkının kendisi tarafından alınmasını istedi. Berka'da geçici bir devlet kuran Şeyh İdris El-Senusî, o yıllarda yeni oluşturulan bürokrasisi için Türkiye'den uzmanlar almaya başladı. Bunlardan biri olan Sadullah Koloğlu idi. Kendisi başbakanlığa kadar yükseldi. Mutlak bağımsızlığı isteyen ve yabancı himayesini reddeden sınırlı bir grup da vardı. Bu grup, daha kötü duruma düşmemek için gerektiğinde Türkiye ile birleşmeyi öngören "*Hizbül-ittihadı Trablusı Türki*" adıyla bir parti kurdu. Bu çabaların da ürünü olarak Birleşmiş Milletler 21 Kasım 1949'da Libya'nın Trablus, Bingazi ve Fizan'dan oluşan bağımsız bir devlet olarak kurulmasını ve bunun en geç 1 Ocak 1952 tarihinde gerçekleşmesini kabul etti. Bu çerçevede üç bölgenin temsil edildiği bir parlamento oluştu ve 24 Aralık 1951'de Kral I. İdris Es-Senusî devletin kurulduğunu ilan etti. Libya Hükümeti, 27 Aralık 1951'de Birleşmiş Milletler'e üyelik için başvuruda bulundu.³⁸⁴

Bu arada Libya iç politikasında Libya Muhafız Meclisi'nin kararıyla Libya Birleşik Krallığı kurulmuştur. Yetkilerin anayasa hükümlerine uygun olarak kullanılması da öngörülmüştür. Bağımsızlığın resmen ilanı, bir tören esnasında Kral İdris tarafından sarayın balkonundan duyurulmuştur.³⁸⁵

383 Mahmoud Shake, Tarih İslam, s. 45.

384 Orhan Koloğlu, "Libya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 182; Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi*, s. 197.

385 Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, (Bingazi: Milli Kütüphane, 2012), s. 75-76.

Yeni devletin zayıflığının ve yakın tehlikelerinin farkına varan kral, halkın fakirliğinin ve başından itibaren zor şartlarda yaşadığının fakındaydı. Bu bağlamda kral bağımsızlığı korumak için mümkün olan en iyi araçları aramaya başladı. Paramparça olmuş bir halk ve yetersiz gelire sahip bir ülke söz konusuydu. Ortaya çıkan vahim durum, yeni kralın bilgeliği ile kısa bir sürede toparlandı.³⁸⁶

Libya'da üstün güç mücadelesi ile Libya'nın mutlak kralı olan İdris El-Senussi başarılı olmuştu. Bu çatışmadaki zafer, Senussi hareketinin kaderini yansıttı. Senussi ailesinden 38'i muhalefetin yanında duruyordu. 1954'te İbrahim el-Şalhi, Amnir al-Qasr'ı sırdaşı bir şekilde öldürdü. 1954'te saraydaki başarısız darbenin ardından İdris el-Senussi, muhalefetin yanında duran 16 akrabasını ve bazı muhalifleri ülkenin güneyindeki vahalara ömür boyu sürgün etti.³⁸⁷

25 Ekim 1954'te bir Libya-Amerikan anlaşması görüşülmek üzere Parlamento'ya sunuldu. Ancak bu anlaşma Libya anayasasına ve bağımsızlık şartlarında belirtilenlere aykırı olduğu için 7 üyeden 5'i tarafından reddedildi. 09 Kasım 1954'te ise, Madris El-Senussi tarafından yeni bir anlaşma imzalandı.³⁸⁸ Böylece Amerika Birleşik Devletleri, yüksek sayıda asker ve her türlü savaş teknolojisiyle Libya topraklarında tutunma hakkını kazanmıştır.³⁸⁹

Libya'da Başbakan, silahlı kuvvetlerin en yüksek komutanıydı. Devlet Başkanı yasaları onaylayan ve uygulanmasını emreden kişidir. Kararname çıkarabilir, unvan, rütbe ve madalya verebilir, affedebilir veya cezayı azaltabilir. Kralın onayı olmadan ölüm cezası kaldırılamaz.³⁹⁰

Kral İdris, 5 Haziran 1955 tarihinde, Mısır'a yaptığı bir ziyaret sırasında, Kahire'deki Libya Konsolosluğu'nda, Mısırlı toprak sahibi bir Bedevinin kızı olan, 37 yaşındaki Aliya Lamloom'la evlendi. Nikah şahitliğini Albay Nasır ve Libya Başbakanı'nın yaptığı nikah Kral İdris'in üçüncü evliliği idi. 67 yaşında olan Kral İdris,

386 Mahmoud Shaker, *Tarih İslam*, s.46.

387 Mahmoud Shaker, *Tarih İslam*, s.47.

388 Brushin Nikolai, *Libya*, (Beyrut Manshurat Alhaysyat Alshaebiat Lilnashr Valtavzie, 1988), s. 395.

389 Brushin Nikolai, *Libya*, s. 396.

390 Khaoduri Majeed, *Tarih Libya*, (Beyrut: İslam Ofisi, 1999), s. 220.

erkek çocuğu bulunmadığı için, kendisine halef olarak kardeşi Emir Muhammed Rida Mehdi Senusi'yi gösterdi.³⁹¹

Kral İdris, Aralık 1951'den itibaren Albay Kaddafi tarafından tahttan indirildiği 1 Eylül 1969'a kadar Libya'yı yönetti. Darbeden sonra Mısır'a sığındı ve 5 yıl sonra da Albay Kaddafi ile Mısır Devlet Başkanı Sedat'ın anlaşmaları neticesinde, kendisine Mısır vatandaşlığı verildi. İdris, 25 Mayıs 1983 tarihinde, 93 yaşında iken, Kahire'de vefat etti.³⁹²

5.2.3. Ulusal Meclisin Oluşumu

17 Ekim 1951'de Bingazi'de yapılan oturumda Ulusal Meclis tarafından onaylanan Libya anayasası, Libya Krallığı'nın kurulmasını sağlamıştır. Kral İdris El-Senussi, Senato ve Temsilciler Meclisi olarak iki kademedeki oluşan Ulusal Meclis'in oluşumunu onayladı. Kral, üyelerin yarısını atar ve diğer yarısı eyalet yasama meclisleri tarafından seçilirdi. Kral, ayrıca Senato üyelerini de atamakta idi. Meclis bunun için iki temsilci seçerdi. Kral, Temsilciler Meclisi seçimini onayladıktan sonra Senato yasa teklif etme hakkına sahip olurdu.³⁹³

19 Şubat 1952 tarihinde, Libya tarihindeki ilk seçimler gerçekleşti. 21 yaş üzeri 400.000 erkeğin oy kullanmadığı seçimlerde Libya Parlamentosu'ndaki Temsilciler Meclisi için 55 üye seçildi. Parlamento'nun Kral İdris tarafından, 25 Mart 1952 tarihinde Bingazi'de açılması planlanmaktaydı. Yeni parlamento, belirtilen tarihte ve yapılan törenlerin ardından açıldı. Parlamento 2 bölümden oluşmaktaydı. Senato, 8 yıllığına seçilen 24 üyeden oluşuyordu. Temsilciler Meclisi ise, 4 yılda bir, her 20 bin vatandaşa bir temsilci ilkesiyle seçilen toplam 55 üyeden oluşmaktaydı.³⁹⁴

Libya, bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası siyasi ilişkiler kurmaya, küresel faaliyetlere katılmaya, insani yardım çalışmalarına katkıda bulunmaya ve barış kararında işbirliği yapmaya başladı. Libya, küresel konumunu güçlendirmek için çalışarak hızla Arap Devletleri Cephesi'ne katıldı. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu,

³⁹¹ Tufan Turan, *Libya'nın Tarihi Gelişimi...*, s. 198.

³⁹² Tufan Turan, *Libya'nın Tarihi Gelişimi...*, s. 198.

³⁹³ Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, s. 75-76.

³⁹⁴ Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi*, s. 197.

1955 yılında Libya'nın bağımsızlığını memnuniyetle karşıladı ve Libya'nın Avrupa ile entegre olması katılım taslağını onayladı.³⁹⁵

*“Savaşın tahrip ettiği yolları kurtarmak.
Nüfusun yeniden yerleşimi ve insanların yerleşmesine yardımcı olmak.
Eğitimi yaygınlaştırmak ve çeşitli aşamalarında standardını yükseltmek.
Ulusal sanayiye teşvik etmek ve geliştirmek.
Ülkenin doğal kaynaklarını kullanmak ve onlardan yararlanmaya çalışmak.”*

Böylece, karallık dönemindeki dış politikadaki açılım bir grup küçük subayın 1969'da askeri bir darbe başlatmasına ve Libya Arap Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmelerine kadar devam etmiştir.³⁹⁶

5.2.4. Federal Sistem

Federal sistem, bağımsızlığın sağlanması ve ülkenin kraliyet anlaşmalarının ve yetkililerin yürüttüğü bağlantıların kurulmasından sonra kuruldu. Çünkü her devlet kendi topraklarının tasarrufunda tam bir özgürlüğe sahipti. Onları resmen ayıran sınırları belirlemek için kendi aralarında müzakerelere başladılar.³⁹⁷ Bu müzakereler, bir eyaletten diğerine geçişte iki devlet arasındaki sınırları geçiyormuş gibi uygulamaların uygulanması mevzuunda toplanıyordu. Bu bağlamda eyalet sınırlarında arama ve sorgulamaya tabi olmaya kadar birçok konuyu içermekteydi. Sınırdaki kişilerin sorgulanması ve valiz araması uygulaması kararı alındı. Tutukluların adlarının yerel veya federal kayıtlara kaydedilmesi benimsenmişti.³⁹⁸

5.2.5. Bakanlar Kurulu

Bakanlar Kurulu, başbakan ve diğer birkaç bakandan oluşur ve kraliyet ailesinden olmadıkları sürece hepsi Libyalı olmalıdır. Bakan, Parlamento üyesi olabilir. Bakan, hükümet veya kurumsal yönetim dışında herhangi bir kamu görevi üstlenmemelidir. Devlet malının kiralanması da caiz değildir.³⁹⁹

395 Khedroi Majeed, *Tarih Libya*, s. 225.

396 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat*, (Trablus: Milli Kütüphane, 1970), s.103.

397 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat*, s. 105.

398 Cherg Joseph, *Risalat Min Libya*, (Beirut: Banu Brucker Dergisi, 1951), s.201.

399 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat*, s.105.

5.2.6. Eyalet Hükümetleri

Libya, Fizan, Sirenayka ve Trablus bölgesi olmak üzere üç eyaletten oluşur ve her eyalet, kralı temsil eden ve kral tarafından atanan ve görevden alınabilen bir vali tarafından yönetilir. Bu bağlamda Libya devletinin karşı karşıya olduğu sorunlar arasında, Sirenayka valisi Hüseyin Mazek ile federal hükümet arasında İtalyan mülkiyeti ve elden çıkarma hakkı konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar da ortaya çıkmıştır. 1963 yılında Mohieddin Fakini'nin başkanlığı döneminde federal sistem kaldırılarak Senato'da eyaletlerin eşit temsilinin kurulması sağlandı. Kralın ataması ile bu konseyin oluşumu onaylandı. Böylece devlet, kendi sistemini kaldırmış oldu.⁴⁰⁰

5.2.7. 1951 Anayasası

1951 anayasasının temel özellikleri arasında federal sistemin getirilmesi yer alıyordu. Anayasa, bölgesel yetkililere ve bölgesel hükümetler ile federal hükümet arasında paylaşılan yetkilere odaklandı. Bu nedenle her bölgenin bir danışma konseyine sahip olmasına karar verildi.⁴⁰¹

İcra Makamı

İcra makamı şunlardan oluşur:⁴⁰² *Kral*: Devlet başkanının yetkilerini bakanları aracılığıyla kullandığı kabul edilir. Yasaların, kraliyet kararnamesiyle onaylanması gerekmekte olup görevleri arasında barış yapmak ve anlaşmalar yapmak vardır.

Başbakan ve Bakanlar Kurulu: Kral, Başbakan ve Bakanları atar ve devletin genel politikasından Temsilciler Meclisi önünde sorumludur ve bir bakan aleyhine karar alınırsa istifa etmesi gerekir.

Parlamento: Libya, Senato ve Temsilcilerden oluşan ikili parlamento sistemini kabul etti. Senato, 24 üyeyilidir. Bir Senato üyesinin en az 40 yaşında olması ve kraliyet ailesi üyelerini seçmeye izin vermemesi şartıyla belirlemiştir.

400 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat.*, s.106.

401 Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, s. 75-76.

402 Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsiyasiu Alhadith Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii*, s.25.

Yargı

Anayasa, yargı otoritesinin hem yürütme hem de yasama gücünden ayrılmasını sağlar. 142. maddeye göre, yargıçlar bağımsızdı ve yalnızca hukuka karşı sorumluydu. Federal Yüksek Mahkeme, anayasanın 143 ile 158. maddelerinde de açıklanmıştır.⁴⁰³ Bu maddelere göre Kral, bölgesel federal hükümetler arasındaki anlaşmazlıkları dinleyen Yüksek Mahkeme yargıçlarını atar.⁴⁰⁴

Yasama

Kral ve Ulusal Meclis, yasama otoritesinin işlerini üstlenmek için işbirliği yapmaktadır. Kralın bu alandaki yetkileri arasında Ulusal Meclis tarafından kendisine sunulan yasaları teklif etme ve Konsey'in yokluğunda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vardır.⁴⁰⁵

Kısaca, Kaddafi Dönemi siyasi hayatı üzerinde de durmak yerinde olacaktır. Kaddafi, 1 Eylül 1969 tarihinde, 79 yaşındaki Libya Kralı İdris'i kansız bir darbe ile tahttan indirerek, cumhuriyeti ilan etti. Darbeyi gerçekleştirdiği sırada, 28 yaşında bir yüzbaşı olan Kaddafi'ye, aynı yaşlarda 11 düşük rütbeli subay da destek verdi. Bu subayların çoğu onun sınıf arkadaşlarıydı. Darbe gerçekleştiği sırada, resmi bir ziyaret için Türkiye'de olan Kral İdris, bu olayı önemsiz olarak değerlendirse de, Libya'daki veliaht prens Hasan, darbeye destek verdiğini ilan etti. Darbe, İngiltere'de şaşkınlıkla karşılandı. Mısır devlet başkanı Nasır, Libya'da askeri cuntanın 1 Eylül 1969 tarihinde yaptığı kansız darbeden sonra ilan ettiği cumhuriyeti aynı gece tanıdı.⁴⁰⁶ Kaddafi, bu dönemde siyasi hayata son vermek ve devleti dağıtmak isteyen bazı yeni grupları ortaya çıkarmıştır. Devrimci Komiteler Hareketi gibi gruplar, devlet kurumlarına girmeyen gayri resmi, paralel oluşumlar oluşturarak anayasayı bozarak, ülkedeki siyasi yaşamı sona erdirerek, devletin güvenlik ve askeri kurumlarını söküp zayıflatmaya başladı. Bu gayri resmi kuruluşlar, emirlerini sadece Kaddafi'den aldı. Kurumsal olmayan, hukuktan ve yargıdan uzaklaşan Kaddafi, Devrimci Komiteler ve Sosyalist Birlik teşkilatını kurdu. Devlet kurumlarının parçalanmasında ve yeni Kaddafi cemaatinin

403 Cherg Joseph, *Risalat Min Libya*, s.204.

404 Şeyh Raafat, *Tarih Ale Arab Almueasirin*, s.106.

405 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat*, s.107.

406 Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi...*, s. 198.

kurulmasında en önemli rolü üstlenerek verilen bu mutlak gücü haklı gösterdi.⁴⁰⁷ Kaddafi, devrimin bitmediğini ve ülkenin başkanı olmadığını, devrimci komitelerin rehberi ve lideri olduğunu her defasında vurguladı.⁴⁰⁸

Libya 1969'da İslam Konferansı Teşkilatı'na, 1975'te Arap Ekonomik Birliği Konseyi'ne üye oldu. Arap dünyası içinde istediği birliği sağlayamayan, aksine doğurduğu tepki sonucu giderek yalnızlaşmıştır.⁴⁰⁹ Neticede Libya, zaman içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin baskı ve denetimine maruz kalmıştır. Bilindiği üzere Libya'da ortaya çıkan huzursuzluklara ABD müdahale etmiş, Kaddafi rejimini devirmiş ve ülkeyi büsbütün kaosa götürmüştür.

5.3. Dış Politika

Dışişleri, kral adına yürütülmekte idi. Ancak bu federal hükümetin görüşüne göre yapılmaktadır. Tüm diplomatik temsilcilerinin ataması, Dışişleri Bakanı'nın önerisine dayanılarak yapılır. Görevden almalar da aynı şekilde yapılmaktadır. Kralın savaş ilan ettiği yabancı siyasi misyonları kabul eden ve bakanlığın kendisine verdiği tavsiyelere dayanarak uzlaşmayı sonuçlandıran kişi de dışişleri bakanıdır.⁴¹⁰

Libya halkının bilinçlenmesi, hükümeti ve halkı ağır taahhütler altına sokan uluslararası antlaşmalara son verilmesi yönündeki taleplerin oluşmasını sağlamıştır.⁴¹¹ Libya halkı uzun dönem İtalyan işgali altında kaldığından dolayı diplomasi geleneğinin yetersizliği ve maddi zorluklar dolayısıyla dengesiz anlaşmalar yapılmıştır. Libya'dan bu anlaşmaları sağlayan devletlerin başında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gelmektedir.

5.3.1. Libya İngiltere İlişkileri

Muhammed El-Senussi, Kuzey Afrika'daki Mihver ülkelerinin yenilgisini takiben Mısır'dan 1944 yılında Sirenayka'ya geldi ve İngiltere o sırada Barka'nın İtalyan yönetimine geri dönmediğini açıkladı. Muhammed Brais el-Senussi, 28 Temmuz

407 Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsியasiu Alhadih Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii* s. 25.

408 Cherg Joseph, *Risalat Min Libya*, s. 204.

409 Orhan Koloğlu, "Libya", s. 183.

410 Khaduri Majeed, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, s.302.

411 Naeq Mustafa Abdullah, *Baed Almaealim Altarihiat Alliybiat*, s. 55.

1944'te İngiltere'ye Cyrenaica'nın bağımsızlığını tanımaya ve İngiltereyle bir antlaşma imzalamaya hazır olduğuna ilişkin bir çağrıda bulundu. 1945'te İngiltere'nin Orta Doğu İşleri Bakanı Edward LeRig tarafından İngiltere'nin Barka'nın bağımsızlığını tanımamasını isteyen bir kitap gönderildi.⁴¹² İngiliz yardımını memnuniyetle karşılayacağı ve ayrıca Hükümet departmanlarında İngiliz danışmanlardan yardım almaya istekli olunduğu ve iki müttefik olunması vesilesiyle İngiliz kuvvetlerinin Cyrenaica'da kalmasından dolayı sözleşmesine herhangi bir itiraz olmayacağı söylendi. Böylece Senussi, 1949'da bağımsızlığı ilan ettiğinde İngiltere ile ittifak yaptı ve İngiltere de bu özerkliği tanıdı.⁴¹³

Bağımsız Libya'nın ilanına ve Libya Krallığı'nın kurulmasına rağmen, İngiltere genel olarak Libya'daki ve özel olarak da Sirenayka'daki askeri varlığına korudu. İngiltere, Sirenayka'yı, bu bölgelerde kaybettiklerini telafi etmek için kontrol etme niyetini ortaya koydu. Diğer taraftan İngiltere için Süveyş Kanalı gibi birincil öneme sahipti.⁴¹⁴ İttifak antlaşması fikri, Sirenayka'nın hala İngiliz askeri yönetimi altında olduğu zamanlara, yani Libya'nın bağımsızlığından önceki günlere kadar uzanıyordu.⁴¹⁵

İngiltere Libya müzakereleri, görüşmelerde bir dizi sorunun ortaya çıkması nedeniyle Şubat 1953'ün başlarına kadar aralıklarla devam etmiştir. Tüm bu sorunlar, hükümetin İngiltere'ye Sirenayka'da kara ve hava askeri üsleri vermeyi kabul etmesinden sonra aşıldı. Bu üslerin kullanılması karşılığında İngiltere tarafından Libya'ya maddi yardım sağlandı. Libya Başbakanı Mahmud El Muntasir tarafından imzalanan antlaşma 29 Temmuz 1953'te kabul edildi ve bu antlaşmanın İngiltere için bir önem oluşturduğu fark edildi.⁴¹⁶

Libya Birleşik Krallığı ile İngiltere arasında Temmuz 1953'te Bingazi'de yapılan Dostluk ve İttifak Antlaşması, askerî ve finansal antlaşmalar da içermekteydi. Antlaşmaya göre İngiltere, Libya finansal istikrarını sağlayana kadar, bu ülkeye finansal yardımda bulunacaktı. 20 yıl boyunca finansal destek sağlamayı kabul eden İngiltere, ilk beş yılın yardım bedeli olan 1.000.000 Sterlini ve Libya bütçesine destek olarak vereceği 2.750.000 Sterlini peşin olarak verecekti. Kral İdris, bu antlaşmayla

412 Cherg Joseph, *Risalat Min Libya*, s.202.

413 Khaduri Majeed, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, s.301.

414 Khaduri Majeed, *Libya Alhadithat, Dirasat Tatavuriha Alsiyasi*, s.302.

415 Saadallah, Abu al-Qasim, "Alsahvat Val'iislah Fi Almaghrib Alearabi", *Al-Mawrid Magazine*, 2003, s.114.

416 Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, s. 75-76; Orhan Koloğlu, "Libya", s. 182.

İngiltere'ye Libya'da askerî tesis kurma izni verdi. İki tarafın da kabul edeceği bir yerde İngiliz silahlı kuvvetleri konuşlanacaktı.⁴¹⁷

Belki de antlaşmadaki en tuhaf şey, Libya'yı İngiliz kuvvetlerinin emrine veren askeri anlaşmadır. Anlaşmaya göre Libya topraklarında İngiliz kuvvetlerine geçiş özgürlüğü izni verilirken, Libya kuvvetlerine sınır konulmaktaydı.⁴¹⁸ İngilizler böylece amacına ulaşmıştır. Libya'nın bağımsızlığına rağmen, İngiltere'nin stratejik çıkarlarına hizmet eden bir İngiliz askeri üssü Libya'da var olmuştur.⁴¹⁹

5.3.2. Libya Amerika İlişkileri

Mihver kuvvetleri Kuzey Afrika'da imha edildiğinde ve İngilizler Libya topraklarında ilerlediğinde İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'ne navigasyon havalimanı kurma izni verdi. Libya bağımsızlığını kazandığında, Amerikan hükümeti geçici Libya hükümetinden Libya'daki Amerikan güçlerinin statüsünü düzenlemek için müzakerelere girmesini ve böylece yeni ortaya çıkan ülkeye Amerikan yardımı önerdi. Başbakan Mahmud El Muntasir ile Trablus'taki Amerikan maslahatgüzarları arasında anlaşma hazırlandı. Kral Muhammed Al-Senussi bu anlaşmaya onay vererek ve Bağımsızlık Günü'nde anlaşmayı imzalama emrini verdi.⁴²⁰

Böylece ABD ile Libya arasında da Dostluk ve İttifak Antlaşması imzalandı. ABD, antlaşma gereğince Libya'daki hava üslerini kullanabilmek için Libya'ya yıllık 3 milyon dolar ödeyecekti. Mustafa bin Halim, 30 Ağustos 1954 tarihli açıklamasında, ABD'nin kullanımına açılacak havaalanının Trablus yakınlarındaki Wheelus Field Havaalanı olacağını ve Libya hükümetinin izni olmaksızın ABD'nin yeni bir üs inşa edemeyeceğini belirtti.⁴²¹

Birleşmiş Milletler Örgütü Libya'ya bağımsızlık verme kararını verdiğinde, Amerikalılar, Libya hükümeti ile navigasyon havaalanı ile ilgili müzakereleri başlatmak için acele etmişlerdi. Amerika Birleşik Devletleri geçici olarak akredite olan Mahmoud

⁴¹⁷ Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi...*, s. 197- 198.

⁴¹⁸ Şeyh Raafat, *Tarih Alearab Almueasirin*, s.106.

⁴¹⁹ Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, s. 78.

⁴²⁰ Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsiyasiu Alhadith Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii*, (Beyrut: Arap Rönesans Evi, 2000), s.20.

⁴²¹ Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi*, s. 198.

Al-Muntasir ve Al-Winch arasında müzakereler başlattı. Kral İdris'in üzerinde uzlaştığı bu anlaşma, Amerika Birleşik Devletleri'ne Libya topraklarının askeri amaçlarla kullanılmasını için sınırsız güç verilmesi ile sona erdi. Kasım 1952'de Libya hükümeti, Amerikan komiserine öneriyi teslim etti. Amerikan yardımıyla bir artış sağlayan anlaşmaya bir dizi değişiklik getirilmesi de ön görüldü. Anlaşma, 9 Eylül 1954'te Bingazi'de imzalandı.⁴²²

Bu sırada dünyanın en fakir ülkesi ilan edilen Libya, İngiltere'ye 1953 ve Amerika'ya 1954 anlaşmalarıyla verdiği askerî üslerin tazminatı ile yaşamak durumundaydı.⁴²³ Bu antlaşma Amerika Birleşik Devletleri'ne 20 yıllık bir süre boyunca Libya'da kalma, Libya semalarını ve karasularını kontrol etme hakkını veriyordu.⁴²⁴

1970'li yılların sonlarında güderek yalnızlaşan Libya'nın 1980 sonrasında petrol gelirleri de önemli ölçüde azaldı. Bu dönemde ABD ile ilişkileri gittikçe bozulan Libya 1981, 1983 ve 1984'te Amerikan kuvvetlerinin bombardımanlarına maruz kaldı. Libya, bazı Arap ülkeleriyle de ilişkilerinin iyi gitmemesi üzerine Afrika içinde etkili olarak uluslararası alanda güçlenmeyi denedi. Libya Çad ve Fas ile başarısız birleşme denemeleri de yaptı.⁴²⁵

5.3.3. Libya Fransa İlişkileri

Libya'nın bağımsızlığını ilan edildiği gün, Libya ile Fransa arasında, biri askeri olmak üzere iki geçici anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar kapsamında, bir ittifak antlaşması imzalanana kadar Fransa'nın Fizan'daki güçlerini altı ay süreyle tutmasına izin verildi.⁴²⁶ Bu ilk ve geçici hükmünde bir anlaşma idi. İkincisi anlaşma ise finansaldır. Buna göre Fransa, Libya'ya bütçe açığı kadar mali yardım sağlamayı amaçlamıştır.⁴²⁷

12 Şubat 1952'de Fransa, Libya'ya Libya-İngiliz anlaşmasına benzer bir ittifak anlaşması yapmayı teklif etti. Antlaşma, mali ve kültürel ekler ve iyi komşuluk

422 Cherg Joseph, *Risalat Min Libya*, s. 204.

423 Orhan Koloğlu, "Libya", s. 182.

424 Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsiyasiu Alhadith Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii*, s. 20.

425 Orhan Koloğlu, "Libya", s. 183.

426 Saadallah, Abu al-Qasim, *Alsahvat Val'iislah Fi Almaghrib Alearabi*, s. 114.

427 Seraj Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, s.79.

anlaşmalarına ek olarak 11 madde içeriyordu. Anlaşma, Libya ile Fransa arasındaki ilişkilerin kalıcı barış ve dostluk temelinde kurulmasını şart koştu. Libya, iki ülkenin çıkarları için Fransa'ya danışmayı kabul etti. Fransa, 12 ayı geçmeyen bir süre içinde kuvvetlerini Fizan'dan tahliye etme ve Fransa'nın işlettiği havalimanlarını Libya hükümetine teslim etme sözü verdi.⁴²⁸

Libya hükümeti, Bağımsızlık Günü'nde Fransa tarafından Fizan Eyaleti'nin Yürütme Konseyi'ne sağlanan mali yardım karşılığında Fransız kuvvetlerinin Fizan Eyaleti'nde kalmasına izin veren geçici bir askeri anlaşma imzaladı.⁴²⁹

Libya devletinin ilk bütçesi Parlamento'ya sunulduğunda Başbakan Mahmud El Muntasir'in daha sonra ortaya çıkardığı gibi, bu anlaşmanın gereği Fransa'nın 130 bin lira ödediği görülmüştür. Fizan Eyaleti'yle ilgili mali ve ekonomik anlaşma, Fransız işçi ve muhalefet kanadı tarafından alay konusu oldu. Bu gelişme üzerine Kral İdris, Fransa ile olan anlaşmayı yenilememeye karar verdi.⁴³⁰

5.3.4. Libya İtalya İlişkileri

İtalya, Libya'daki ekonomik çıkarlarından kolay kolay vazgecek gibi görünmüyordu. Bu bağlamda İtalya 1953'te inisiyatifi ele aldı. İtalya, Trablus'a bir heyet göndererek burada El-Sagazlı başkanlığındaki bir Libya heyeti ile müzakerelere başladı. İtalyan Dışişleri Bakanlığı, Libya'nın savaş sırasında İtalya'nın bir parçası olduğu, dolayısıyla tazminat talebine izin verilmediği ve müzakerelerin askıya alındığı göz önüne alındığında savaş tazminatı konusunun müzakere kapsamı dışında olması gerektiğini öne sürdü. Hal böyle olunca iki ülke arasındaki anlaşmazlıklar yaklaşık iki yıl devam etti.⁴³¹

1955 yılında Libya, müzakerelerin siyasi faktörleri de içermesini talep etti ve İtalyan hükümeti bunu kabul etti. İtalyan heyeti, müzakereler yapmak için 1955'te Trablus'a geldi ve müzakereler genel ilkelerde iyi ilerledi. Ancak İtalyan delegasyonu

428 Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsıyasiu Alhadih Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii.*, s. 20.

429 Muhammad Raafat Al-Sheikh, *Alearab Fi Altaarih Almuasir*, s. 106.

430 Naeq Mustafa Abdullah, *Baed Almaealim Altarihiat Alliybiat*, (Bingazi: Genel Ders, Milli Kütüphane, 1965), s.52.

431 Şeyh Raafat, *Tarih Alearab Almueasirin*, s. 106.

Libya'nın tazminat talep etme hakkı olmadığı konusunda ısrar ettiği için savaş tazminatı konusunda anlaşmazlık devam etmiştir.⁴³²

Antlaşma, Libya'nın İtalyan hükümetinin kamu mülküne sahip olma konusunda yerini alacağını ve Libya hükümetinin, bireysel mülkiyete saygı göstereceğini öngörüyordu. Antlaşma, kralın 30 Mart 1957'de imzaladığı gizli bir oturumda kabul edildi.⁴³³

5.3.5. Libya Türkiye İlişkileri

Bağımsız Libya Devleti'nin oluşması ile beraber Libya Türkiye ilişkileri de hızlı bir şekilde gelişmiştir. Libya, Türkiye'nin devlet idaresi alanındaki tecrübesinden yararlanmak istemiştir. İlişkiler de bu bağlamda sağlam bir zeminde gelişmiştir.

Libya Türkiye ilişkileri siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri yönden gelişmiştir. Örneğin 1954 yılında Türkiye Libya'ya bir yardım göndermiştir. Libya'da Mevsimin kurak geçmesi sebebiyle meydana gelen mahsül sıkıntısı dolayısıyla yardımda bulunmak üzere Türk hükümeti namına bu memlekete 2.000 ton buğday gönderilmesi Dışişleri Bakanlığı'nın 17 Haziran 1954 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nca 20 Haziran 1954'te kararlaştırılmıştır.⁴³⁴ Birleşik Libya Krallığı'nın tanınması ve onunla diplomatik ilişkiler kurulması Dışişleri Bakanlığı'nın 12 Ocak 1952 tarihli ve 1066/10 numaralı yazısı üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nce 16 Ocak 1952'de kararlaştırılmıştır.⁴³⁵ Merkezi Ankara'da olmak ve uluslararası faaliyette bulunmak üzere "*Türk- Libya Dostluk, Kardeşlik ve Kültür Derneği*"nin kurulmasına ve bu derneğin adında Türk kelimesinin kullanılmasına izin verilmesi İçişleri Bakanlığı'nın 25 Mart 1977 ve 15 Ağustos 1977 tarihli yazıları üzerine Bakanlar Kurulu'nca 9 Şubat 1978'de Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır.⁴³⁶ Bazı silâh, mermi ve malzemenin Libya Devletine hibe edilmesi hakkında Kanun 6441 numara ile 8 Aralık 1954'te kabul edilmiştir. Libya ile Türkiyenine skeri ilişkileri de sağlam temeller üzerine inşa edilmiştir. Üç maddeden oluşan kanunun ilk maddesinde Kırıkkale yapısı 81 mm.'lik piyade havanlarından 12 adedi ile 8, 76/27 cm.'lik sahra toplarından toparlaklarıyla beraber 6 adedi, havanlarla

432 Mesut Muhammed, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir.*, 35.

433 Mesut Muhammed, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir.*, 39.

434 BCA,30.18.1.2.136.52.3,1.

435 BCA,30.18.1.2.127.100.8,1.

436 BCA,30.18.1.2.369.78.6,1

topların yedek aksamı, havanların 1.440 adet muharebe mermisiyle 12 adet talim mermisi, sahra toplarının 900 adet muharebe mermisiyle 12 adet talim mermisi ve bir havan bölüğü ile bir bataryanın lüzumlu optik ve ateş idare malzemelerinin Libya Devletine hibe edilmesine İcra Vekilleri Heyeti mezundur denilmekteydi.⁴³⁷ Yukarıda yer alan verilen Türk arşivinde bulunun Libya Türkiye dostluğunu ortaya koyan belgelere sadece birer örnek olarak verilmiştir.

Kaddafi'nin iktidara gelmesiyle ilişkiler başlangıçta zayıflasa da tekrar ivme kazanmıştır. Kaddafi'nin Türkiye ile ilişkileri önceleri zayıf iken Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a askerî müdahalesiyle iki ülke arasında bir yakınlaşma dönemi başladı. Kıbrıs hareketini Müslümanların savunması olarak yorumlayan Kaddafi Türkiye'ye askerî yardımda bulundu. İki ülke arasında 1975'te İktisadî İşbirliği ve Ticaret Antlaşması imzalanarak Libya'da Türk firmalarına büyük ihaleler verildi ve Türk teknisyen ve işçilerin çalışmalarına imkân sağlandı. Libya'daki Türk işçilerinin sayısı 50.000'e varırken Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı giderek artmış, Türk şirketlerine verilen inşaat ihalelerinin toplamı da 11 milyar doları aşmıştır.⁴³⁸

1977'de kurulan ve yaklaşık 32 yıldır faaliyet gösteren Türk-Libya Dostluk Derneği özellikle 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında adından sıkça söz ettirdi. Kurucuları arasında merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Ali Coşkun, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Kazım Oksay ve Cahit Aral da yer almaktadır. Halen başkanlığını Prof. Dr. Emin Özbaş'ın yaptığı dernek, iki ülke arasındaki ilişkilerin en iyi seviyeye çıkması amacıyla yürüttüğü sosyo-kültürel faaliyetlerini günümüzde de devam ettirmektedir. Libya'da da Libya-Türkiye Dostluk ve Kardeşlik Cemiyeti aynı faaliyetleri sürdürmektedir.⁴³⁹

5.3.6. Libya'nın Arap Birliği'ne Üye Olması

Libya, Arap Birliği'ne üye olarak alınması birden gerçekleşen bir süreç değildi.

Daha önce heyete katılmak isteyenler Libya'da yönetimde etkili olunca Libya'nın bu örgüte katılmasını talep ettiler. Şubat 1953'te Libya Dışişleri Bakanlığı,

⁴³⁷ Resmi Gazete, 14 Aralık 1954, S. 8878, s. 1.

⁴³⁸ Orhan Koloğlu, "Libya", s. 183; Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi...*, s. 198.

⁴³⁹ Tufan Turan, *Libyanın Tarihi Gelişimi...*, s. 203.

kralın onayı ile Arap Birliği'ne katılmak için bir talep hazırlamaya karar verdi. İstek, 12 Şubat 1953 tarihinde yapıldı. Bu istek yazısında Libya'yı Aralık 1951'den Şubat 1953'e kadar heyet dışında kalmaya zorlayan nedenlerden hiç bahsedilmedi.⁴⁴⁰ Libya, 1953'te Arap Birliği'ne de üye olmuştu.⁴⁴¹ El şamabi, Konsey adına Libya delegasyonunu ve Libya'nın Arap Heyeti'ne katılımını memnuniyetle karşıladı.⁴⁴²

440 Al-Akkad Salah, *Libya Almueasirat*, s. 107; Rashid Ahmed Ismail, *Altarih Alsiyasiu Alhadih Valmueasir Lidual Almaghrib Alearabii* s.25.

441 Orhan Koloğlu, "Libya", s. 182.

442 Naeq Mustafa Abdullah, *Baed Almaealim Altarihiat Alliybiat*, s. 52.

SONUÇ

Libya, 1.759.540 kilometrekarelik bir alana yayılmıştır. Bu durum, Libya'yı dünyanın 17. büyük ülkesi yapmaktadır. Libya'nın yüzölçümü Endonezya'dan biraz daha küçüktür, neredeyse ABD'nin Alaska eyaletinin büyüklüğündedir. Kuzeyde Akdeniz, batıda Tunus ve Cezayir, güneybatıda Nijer, güneyde Çad ve Sudan ve doğuda Mısır ile sınırlanmıştır.

Libya geniş bir alana ve küçük bir nüfusa sahip bir ülkedir. Libyalıların nüfus yoğunluğunun çoğu kıyı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Nüfusun yaklaşık %90'ı, özellikle Trablus ve Sirenayka bölgelerinde yaşamaktadır. Bu bölgelerdeki nüfus yoğunluğu ortalama kilometrekareye 50 kişidir. Diğer bölgelerde nüfus yoğunluğu kilometrekarede 1 kişiye kadar düşmektedir.

Kısaca Libya nüfusunu da değerlendirmek gerekmektedir. 1931'de Trablus bölgesinin toplam nüfusu yaklaşık 515.000 idi. Nüfusun %30'unu Arap ve Arapça konuşan Berberiler oluştururken, yaklaşık %25'lik oranını Amazighler oluşturuyordu. Toplam nüfusun içinde İtalyanlar, Rumlar, diğer Avrupalıların yanı sıra Türkler, Çerkesler ve Arnavutlar da vardır. Dahası Giritliler, zenciler ve yahudiler de bulunmaktadır. Etnik olarak Libya'daki Yahudiler, Libya Yahudileri ve İsraili Yahudiler olmak üzere iki bileşenden oluşmaktadır. Libya'daki Yahudi sayısı 21.000 bin kişiye ulaştı. Ancak bugün Libya'da Yahudi yok denecek düzeydedir. Şu anda, Libyalıların çoğu Arap olarak sınıflandırılmaktadır. Afrikalılar, Tuaregler ve Tubu gibi etnik azınlıklar da vardır.

Libya'da Arapça ortak ve resmi dildir. Libyalılar günlük yaşamlarında yerel lehçeye göre konuşurlar. Bu lehçe, ülkenin geniş coğrafi alanı nedeniyle bir yerden diğerine biraz farklılık göstermektedir. İngilizce, akademide kullanılan bir dildir. Uygulamalı Bilimler Fakülteleri'nde akademik çalışmalarda da kullanılmaktadır. Ayrıca ülkede faaliyet gösteren yabancı firmaların birçok sektöründe de kullanılmaktadır. Hala orijinal Libya kimliğini koruyan köyler ve topluluklar Amazigh dilini kullanmaktadır. Libya dili, Tifinagh alfabesi veya Libya alfabesi olarak adlandırılan kendi alfabesine sahiptir. Libya dili, Tarqi ve Nafus lehçesi ve Atwelul, Sukna ve Ojila lehçesi ve Ghadames ve Bani Yafran lehçesi gibi çeşitli lehçelere sahiptir. Ülkede 1970'lerin

sonlarına kadar İtalyanca, İngilizce ve Fransızca da yaygınlaştı. Ayrıca, eski nesiller bugün, bazıları hala İtalyanca konuşmaktadır.

Libya'nın yakın tarihi incelendiğinde ülkenin ve coğrafyasının büyük devletlerin çıkar mücadelesine sahne olduğu gözlemlenir. Libyalıların bu anlamda uluslararası siyaseti iyi okuyup, sağlam temellere dayanan bir politia izlemesi önem arz etmektedir.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1902’de Trablus’taki Okullar	40
Tablo 2. 1902’de Trablus’ta Yabancı Okulları:	41
Tablo 3. 1951-1969 yılları arasında ilk aşamada Libya’da eğitimin gelişimini gösteren istatistikler.....	47
Tablo 4. 1951-1969 yılları arasında ikinci aşama için Libya’da eğitimin gelişimini gösteren istatistikler ⁸³	47

KAYNAKÇA

- Abu'l Qasım, Saadallah, *Alsahvat Val'iislah Fi Almaghrib Alearabii*, Maghreb: Al-Mawared Magazine, 2003.
- Abruchin, *Tarih Libia Fi Aleasr Alhadith Min Muntasaf Alqarn Alsaadis Eashar İilaa 'Avayil Alqarn Aleishrin*, Bingazi: Milli Kütüphane, 2005.
- Alter, Aziz Sameh, *Al'atrak Aleuthmaniun fi Shamal İifriqia*. Beyrut: Lübnan Basım ve Yayınevi, 1969.
- Al-Akkad, Salah, *Libya Almueasirat*, Trablus: Milli Kütüphane, 1970.
- Al-Ansari, Ahmed Al- Naib, *Almiah Alnazifat Litarikh Tarabulus Algharbia*. Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, 1995.
- Al-Anteri, Muhammed, *Sanavat Aljafaf Valmajaeat Fi Alqustantiniati*, Cezayir: RabeH Bunnar Yayınları, 1974.
- Al-Arabi, Abdullah, *Tarih Aleilm Eind Alearab*. Jadda: Mohammed Al-Awal Yayıncılık ve Dağıtım Yayın Evi, 1990.
- Al-Arqoubi, Anis, *Sirat Dhatiat Mafqudat Bayn Surat Almukhtar Vatahmih Alqadhaafi*, Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, 2020.
- Al-Aşur, Mohammed Tahir, *Alays Alsabah Qarib*, Tunus: Milli Kütüphane, 1903.
- Al-Atib, Muhammad Abdullah Odeh, *Tarih Alarab Alhadith*, Amman: El-Ahliyya Yayın ve Dağıtım Evi, 1989.
- Al-Bash, Hassan, *Sirae Alhadarat Hatmiat Av Jurh Bashariun*, Beyrut: Dar Kutaiba Basım Yayın ve Dağıtım, 2005.
- Al-Bouri, Abdel-Monsef Hafez, "Alghazv Al'iitaliu Lilibia" *Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir Araştırma*, Beyrut: Arap Kitap Evi, 1983
- Al-Circassi, Muhammad, *Baed Javanib Altijarat Fi Tarabulus Algharbiat*, Trablus: Al-Shaheed Magazine, No. 11, Libyalılar İtalyan İstilasına Karşı Cihad Merkezi, 1990.
- Al-Dajani, Ahmed Sidqi, *Ahadis Fi Tarih Libia Fi Al-Qarn 18 Ve 19 Miladi*, Trablus: Dar Al-Ferjani, 1965.
- Al-Fakih, Hasan, *Yavmiaat Libia: Muhammed Al-Osta ve Ammar Jahidar'ın Araştırması*, Trablus: Al-Fateh Üniversitesi Yayınları ve Libya Cihadını İnceleme Merkezi, 1984.

Al-Haramah, Abdulhamit, *Fusul Min Altarih Althaqafii Alliybii*, Beyrut: Özgünlük Yayıncılığı, 1987.

Al-Haşaşi, Mohammed, *Eadat Vataqalid Earabiat*, Tunus: Al-Faisal Magazine, 1988.

Al-Hariri, Abd al-Mawla, “Altahdir Lilghazw Al’iitalii Vamawqif Alliybiiyn Min Hadha Almawdue, *Libya Cihadı Araştırma ve İnceleme Kitabı*, Trablus: Cihad Merkezi Yayınları, 1984.

Al-Hazel, Omar, “Mazahir Alnashat Alaiqtisadii Lisukaan Vahat Aljafra”, *Tarihsel Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, Libya Cihad Tarihi Araştırmalar Merkezi, 1991.

Al-Hendiri, Saeed, “Mae Alqafilat Alfaransiat Aleayidat Min Alsuvdan İläa Aljazayir Muhawalat Litavjih Alharb”, *Tarihsel Araştırma Dergisi*, Sayı 1, Yıl 18, Trablus: Libya Cihad Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1966.

Al-Khal-Haşaşi, Muhamad, *Rihlat Alhusni İläa Libia*, Beyrut: Lübnan Evi, 1988.

Al- Madani, Muhammad, Muhammad Hasan Zafar al-Madani, *Al-Anwar al-Qudsi in Tanwiyat al-Fatih al- 'Aliyah*, İstanbul: Anqa Publishing, 2004.

Al-Mughairbi, *Vathayiq Jameiat Eumar Almukhtar*, *Safhat Min Tarih Libia*, Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1993.

Al-Nayal, Muhammed El-Bahili, *Alhaqiqat Altaarikiyat Lilsuvfiat Al'iislamia*, Beyrut: Najah Yayıncılık ve Dağıtım Kitaplığı, 1965.

Al-Saadi, Abbas, Alsukaan Alliybiuvn, *Sukaan Alealam Alearabii, Alvaqie Valmustaqbal*, Trablus: Obeikan Kütüphanesi, 2003.

Al-Saati, Hassan ve Lotfi Abdel-Hamid, *Aldirasat Aldiymughrafia*, Beyrut: Arap Rönesans Evi, 1981.

Al- Sallabi, Ali Muhammed, *Alsiyarat Aldhaatiat Lizaeimayni: Muhamad İdris Omur Al Mukhtar*, Beyrut: Dar Al-Minhaj, 2015.

Al-Sharif, Al-Tayyib, *Al'usus Althaqafiat Fi Libya Fi Aleusur Al'iislamia*, Beyrut: Al-Fosool Al-Arba'a Dergisi, 2000.

Al-Kazairi, Saad ve Kasim Bassem Muhammed, *Aldirasat Alsukaaniat Fi Libia*, Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, 2003.

Al-Ke'ak, Mohammed, *Almarakiz Althaqafiat Fi Almaghrib Min Alqarn Alsaadis Eashar İläa Alqarn Altaasie Eashar*, Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1958.

Al-Kikhiya, Mansour, *Dirasat Alsukaan Valjughrafya Fi Kitab Aljamahiria*, Misurata: Dağıtım ve Reklam Genel Evi, 1995.

Al-Marzoki, Muhammed, *Abdul Nebi Bil Hayr: Muejizat Siasiat Vafaris Alsahra*, Trablus: Dar el Kutub, 1978.

Al-Mehdi, Muhammad Al-Mabrouk, *Aljughrafya Albashariat Alliybia*, Bingazi: Milli Kütüphane, 1990.

Al-Miludi, Ali, *Madinat Tarabulus Alearabiat Vaeimaratiha Al'iislamia*, Trablus: Al- Fircani Yayıncılık ve Dağıtım Yayın Evi, 1993.

Al-Muntasır, Halife, *Libia Qabl Vabaed Almahna*, Trablus: Dar Al-Kitab Kütüphanesi, Libya Kitap Serisi, 1960.

Al-Negani, Ebu Muhammed Abdullah bin Muhammed, *Rihlat Najani*, Tunus: Milli Kütüphane, 1960.

Al-Sagir, Hamit, *Tarih Altaelim Fi Libia Min 1551 İlaa 2011*, Trablus: Tripoli Uluslararası Bilimsel Kütüphanesi, 2012.

Al- Sallabi, Ali Muhammed, *Favakah Tazajat Lilharakat Alsunusiat Fi Libia*, Sirat Qayidin: İdris Al-Senussi ve Omar, Al-Muhtar, Kahire: Companions Library, 2001.

Al-Tilisi, Khalifa, *Qisat Madinat Tarabulus Bayn Alrahaalat Alearab Val'ajanib*, Trablus: Arap Kitap Evi, 1985.

Al-Zagni, Issa Suleiman, *Mutamar Alkhubara Alearab Havl Mashakil Alsukaan Valtanmiat Vaealaqatiha Bialtanmia*, Trablus: Vizarat altakhtit valbaht aleilmi, maktab al'ihsa' waltiedad, 1976.

Al-Zawi, Tahir Ahmet, *Muejam Alduval Alliybiat*, Trablus: Al Noor Kütüphanesi, 1968.

Al-Qumati, Ahmad, *Tatvir Altaelim Fi Libia*, Trablus: Yayın, Dağıtım ve Reklamcılık Halkevi, 1987.

Ashim, Ahmad Misbaah, *Libya'da Din Eğitimi Yazarlarının Hayatı ve Edebiyatı*, Trablus: The Fundamentals of Religion Journal Klasör, 2017, No. 3.

Banza, Afald, *Matlae Alqarn Aleishrin*, Trablus: Markaz Albuhuth Alqadayiyat Alliybiyn, 1998.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA) BCA,30.18.1.2.127.100.8,1.

BCA,30.18.1.2.136.52.3,1.

BCA,30.18.1.2.369.78.6,1

- Bono, Savaturo, *Tijarat Tarabulus Eabr Alsahra*, Trablus: Majalat Albuhuth Altaarikhiat, Aleadad 1, Markaz Aljihad Alliybii Dida Alghazw Al'iitali, 1981.
- Bruşin, Nikolay, *Tarih Libia Min Muntasaf Alqarn Alsaadis Eashar İllaa 'Avayil Alqarn Aleishrin*, Beyrut: Dar Alkitaab Aljadid Almutahidat, 2001.
- Bernia, Kostinan, *Trablus 1510- 1850, Khalifa Muhammad*, Trablus: Dar Al-Ferjani, 1968.
- Chaiji, Abd al-Rahman, *Turkiun Faransiun Fi Alsahra' Alkubraa*, Trablus: Markaz Dirasat Tarih Aljihad Alliybii, 1993.
- Cherg, Joseph, *Risalat Min Libya*, Beyrut: Majalat Banu Brukar, 1951.
- Al-Dajani, Ahmad Sidqi, *Ahadih Ean Alqarn 18/19 m Altarih Alliybiu*, Trablus: Dar Al-Ferjani, 1965.
- Cuhaydar, Ammar, *Afaq Vavathayiq Fi Altaarih Alliybii Alhadih*, Tarabulusu: Almaktabat Alearabiat, 1991.
- Ebu Ayyana, Fathi, *Aljugrafiya Alsukaniyat*, Beyrut: Dar Alnahdat Alearabiat, 1980.
- Falnesi Lousit Şarl Firo, *Sijilaat Libia Min Alfath Alearabii İlaa Alghazw Al'iitalii*, Bingazi: Altarjamat Valtafsi Matbaeat Jamieat Qar Yunis, 1994.
- Freak, Muhammad, *Tarih Aldavlat Aleuthmaniat Aleulya, Altahaquq Min Alhaqi*, Bingazi: Dar Al-Nafaes, 1981.
- Hafız, Azize, *Juhud Libia Litahqiq Altaelim Lijamie 'Ahdafiha Vatahadiyatih Vakhutatiha Almustaqbaliyat*, Şarm El-Şeyh: Almuntadaa Al'iiqlimii Havl Altaelim Liljamie: 2012.
- Hamid, Saeed Ali, *Madaris Tarabulus Min Alfutuhat Alearabiat Hataa Eam*, Trablus: Majalat Alturah Alshaebi, 1984.
- Hamida, Ali Abd al-Latif, *Almujtamae Valdavlat Valaistiemar Fi Libia*, Beyrut: Markaz Jamieat Alduval Alearabiat, 1988.
- Hamudah, Abdul Aziz, *Kitab Albashi*, Tunus: Makhtutat Almaktabat Alvataniat Altuvnusiya, 1970.
- İbn Galbun, Mohammed bin Halil, *Man Hu Malk Tarabulus Vama Khabarath*, Trablus: Almaktabat Alvataniat, 1967.
- İbrahim, Abdullah, *Anmat Altijarat Aldakhiliyat Fi Muhafazat Tarabulus Algharbiyat*, Trablus: Majalat Albuhuh Altaarikhiat, 1984.

İturi Alruvsu, *Libia Min Alfah Alearabii Hataa Eam 1911, Taerib Khalifat Muhamad Altilisii*, Almaghribi: Maktabat Maghribiat, 1983.

İsmail, Ahmed Ali, *Asasiat Altarkibat Alsukaaniat, Alnashr Valtavzie*, Alqahirata: Dar Althaqafat, Altabeat Althaaminat, 1997.

Julyan, Charles Andre, *Tarih Smal İfriqia*, Tunus: Dar Alnashr Altuvnusiya, 1969.

Kaddaoura, Zahia, *Tarih Alearab Alhadith*, Beyrut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya, 1975.

Kemal Kahraman, "Fizan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1996, s.161- 163.

Karasapan, Celal Tefvik, *Libya, Trablus, Bingazi ve Fizan*, Ankara: Ankara Yayınevi, 1960.

Kavas, Ahmet, "Libya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, ss. 174- 179.

Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 288- 291.

Khadouri, Majid, *Dirasat Fi Altatavur Alsiyasii Libia Alhadithat*, Beyrut: Dar Al Sakafa, 1966.

Khedroi, Majeed, *Tarih Libya*, Beyrut: Almaktab Al'iislamia, 1999.

Orhan Koloğlu, "Libya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, ss. 179- 184.

Madi, Al-Husseini, *Hayat Vaeasr Muhamad İidris Alsanusi*, Kahire: Kunuz Altavzie Alsharqi, 2013.

Mesut, Muhammed, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir*, Trablusgarp: Almatbaeat Aleaskariat Albiritaniat, 1948.

Miloud, Al-Alya, *Şeyh Muhammed Ali Al-Senussi*, Cezayir: Asour Dergisi, Oran Üniversitesi, 2007.

Misana, Gamiri, *Aliastiemar Al'iislamii Fi Libya*, Tunus: Almaktabat Alvataniat, 1973.

Misana, Gamiri, *Aleimarat Al'iislamii Fi Libia*, Trablus: Arap Kitap Evi, 1973.

Missana, Gassery, *Tarih Libya*, Kahire: Alsijili Alearabi, 1990.

Misrati, Mohammed, *Rihlat Hayrb İilaa Libia*, Beyrut: Maktab Bayrut Al'iislamii, 1965.

- Muhammed, Al-Sallabi ve Ali, Muhammed, *Alharakat Alsanusiat Fi Libya*, Amman: Burniq Basım, 1999.
- Muhammed, Al-Hadi Abu Ajila, *Davr Alharakat Alvataniat Fi Muharabat Aljashae Al'ajnabii*, Beyrut: Al-Wasel Dergisi, 2006.
- Muhammed, Mesud, *Tarih Libya Aleamu Min Alqurun Al'uvlaa Hataa Alvaqt Alhadir*, Trablus: Al-Wafa Yayınevi, 1935.
- Muhammad, Raafat Al-Sheikh, *Alearab Fi Altaarih Almuasir*, Trablus: Euyin Lildirasat Valbuhuth Alajtimaciat Al'iinsaniat, 2008.
- Mahmoud, Hassan Suleiman, *Libya Bayn Almadi Valhadir*, Kahire: Arap Kayıt Kurumu, 1962.
- Mahmud, Hassan Suleiman, *Alsijilu Alliybiu Alearabiu Bayn Almadi Valhadir*, Kahire: Arap Sicil Kayıt Kurumu, 1962.
- Mahmoud, Shaker, *Altarih Al'iislamiu*, Beyrut: Islam Ofisi, 2000.
- Muhtar, Ahmad, *Alnashat Althaqafiu Fi Libia Min Alfath Al'iislamii İlaa Bidayat Aleasr Alturki*, Beyrut: Dar Al-Minhaj, 1972.
- Musa, Muhammed Beşir, *Al'avdae Altarbaviat Fi Libya Bayn 835-1950*, Beyrut: Majalat Aldirasat Altaarihiat, 1999.
- Musa, Tayseer, *Aljaliat Alearabiat Alliybiat Fi Aleahd Aleuthmanii*, Trablus: Arap Kitap Evi, 1988.
- Murshid, Enas, *Omar Al-Muhtar ve İdris Al-Senussi, Sanavat Alluju' Valmuqavama*, Kahire: Knorr Yayıncılık ve Dağıtım, 2020.
- Naci, Mahmut, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970.
- Naeq, Mustafa Abdullah, *Baed Almaealim Altarihiat Alliybiat*, Bingazi: Genel Ders, Milli Kütüphane, 1965
- Nagy, Mahmoud, *Tarih Tarabulus Algharbi Aljadid*, Trablus: Dar al-Ferjani, 1955.
- Nagy, Mahmoud, *Tarih Tarabulus Algharbiat*, Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970.
- Nureddin, Ceviz, *Modern Libya Edebiyatı*, Ankara: Milli Kütüphane, 2005.
- Odeh, Muhammad ve Al-Khatib Ibrahim, *Tarih Alearab Almueasirin*, Amman: Aldaar Al'ahliat Lilnashr Valtavzie, 1989.
- Omyish, Ibrahim Fathi, *Altarih Alsiyasiu Vamustaqbal Almujtamae Almadanii Alliybii*, Kahire: Barnik Basım, Çeviri ve Yayıncılık, 2008.

Orabi B. Omran, Şemseddin, *Edebish Colonial Gazetesi*, 25 Eylül 1911 tarihli *Trablus Örneği ve Ülkenin Ekonomik Önemi*, Libya: American Documents, First Group, Belge No. (3), Libya Cihad Merkezi, 1911.

Othman, Essid, *Mhataat Min Tarih Libya*, Tunus: Tunuslu Yayınevi, 1995.

Raafat, Abd al-Kerim, *Aleuthmaniuvn Alearab Fi Shamal 'Afriqia 1516-1916*, Trablus: Trablus Kütüphanesi, 1960.

Rashid, Ahmed Ismail, *Altarih Alsiyasiu Alhadih Valmueasir Lidual Almaghrib. Alearabii, Libia, Tunis, Almaghrib, Muritania*, Beyrut: Arap Rönesans Evi, 2000.

Resmi Gazete, 14 Aralık 1954, S. 8878.

Riad, Zahir, *Shamal İfriqia Fi Aleasr Alhadith*, Filistin: Kitap Evi, 1967.

Ronald, Bruce St John, *Libya From Colony to Revolution*, Londra: Oneworld Publications, 2017.

Sabadavi, Nasir, *Dirasat Tarihiat Ean Almumtalakat Valmuasasat Valmajmueat Fi Aleahd Aleuthmanii*, Beyrut: Batı İslami Evi, 2001.

Saidoni, Nasir, *Dirasat Tarihiat Lilmumtalakat Valtabarue Valtahsil, Alfatrut Aleuthmaniat*, Beyrut: Batı İslam Evi, 2001.

Serageldin, Ahmad, *Alharakat Altarbaviat Valtanmiat*, Beyrut: Amerikan Üniversitesi Araştırma Dergisi, 1951.

Seraj, Masoud ve diğerleri, *Tarih Libya Fi Aleasr Alhadith*, Bingazi: Milli Kütüphane, 2012.

Shaker, İbrahim, *Libia Bayn Almadi Valhadir*, Trablus: Nashr Vatavzie Va'iielan Vatibaeat Manshurat Muasasat Vasieat Alaintishar, 1981

Shaker, Mahmoud, *Tarih İslam*, Beyrut: İslam Ofisi, 1988.

Sharaf, Abdulaziz Al-Tira, *Jughrafiat Libya*, Alexandria: Alexandria Kitap Merkezi, 1995.

Şerkez, Mohammed, *Tarabulus Algharbiat*, Trablus: Minare Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2010.

Şeyh, Raafat, *Tarih Alearab Almueasirin*, Kahire: Rotabrint Yayın Evi, 1994. *Trablus El-Garb Gazetesi*, Trablus: Trablus El-Garb, Sayı 897, 1899.

Turan, Tufan- Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk- Senusi Ve Türkiye Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 19, Sonbahar 2011, s. 190- 206.

Vizarat Aliaiqtisad Alvatani, *Taqrir Altiedad, 1954, Almamlakat Almutahidat Alliybiat, Maehad Al'iihsa' Valtiedad*, Sayım Raporu, 1959

Vizarat Altarbiat Valtelim, *Dayirat Altakhtit Valmutabaeat, Dirasat Tarihiat Litatvir Altaelim Fi Libia Min Aleahd Aleuthmanii Hataa Alwaqt Alhadir*, Trablus: Dayirat Altakhtit Valmutabaeat, 1974.

Wahiba, Abdel-Fattah, *Fi Aljughrafya Aldiymughrafiat*, Beyrut: Arap Rönesans Evi, 1979.

Ziyade, Nekula, *Almar'at Al'ifriqiat, Dirasat Fi Almaghrib Alearabii Vagharb Alsuvdan*, Riyad: Rayis Qism Alkutub Valnashr, 1991.

ÖZGEÇMİŞ

Abdulmunem Al_Riteemi , Al_Zawya Devlet Üniversitesi'nin Tarih Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Lisansüstü eğitimine Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda devam etmektedir.